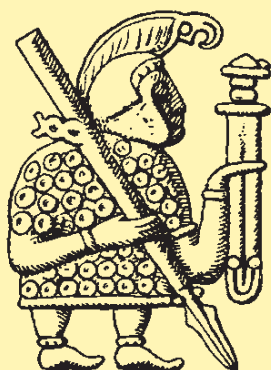

.. FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2025/2

Utgiven av

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen publiceras med omedelbar Open Access (gold standard) med licens CC-BY. Alla utgåvor från första årgången 1906 finns tillgängliga online: vitterhetsakademien.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör

Mats Roslund

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript

Peter Carelli

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer

Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Elin Fornander, elin.fornander@shm.se

Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Produktion och distribution

eddy.se ab

Prenumeration

eddy.se ab

order@bokorder.se

0498-25 39 00

Helårsprenumeration i Sverige (4 häften) 300 kronor, lösnummer 90 kronor

Helårsprenumeration utlandet 350 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research

published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities

Published with immediate Open Access (gold standard) with license CC-BY.

Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 350:–

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.

Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN («The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s. Outside Sweden *Fornvännen* is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.

The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813

Printed in Latvia by ADverts, in collaboration with Printpool, 2025.

En rovfågelsklo från Gamla Skogsby på Öland

Av Ludvig Papmehl-Dufay, Linn Karlsson Reinhold och Per G. P. Ericson

Papmehl-Dufay, L., Karlsson Reinhold, L. & Ericson, P. G. P., 2025. En rovfågelsklo från Gamla Skogsby på Öland. (A raptor claw from Gamla Skogsby, Öland.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

This paper proceeds from the excavations by Linnaeus University in 2019–2023 of a Migration Period house foundation at Gamla Skogsby, Öland, SE Sweden, situated in what was originally a large village with one of the largest Migration Period farms recorded on the whole island. The house and the excavation results are presented in brief, and in particular, the find of a raptor claw inside the house is given special attention. The claw is evaluated osteologically, identified as the claw of an eagle and suggested as an indication of prestige related to the local elite at the site. This is followed by an attempt to place the find in a larger context, with an evaluation of the find as a possible indication of falconry at the site in the Migration Period. The role of eagles in falconry is examined and the implications for this in connection with the falconry hypothesis at Gamla Skogsby are discussed. The find and the settlement at which it was made are then analysed in relation to a larger landscape context including important artefact finds, burials, settlements and fortifications, and the possible role of women in relation to falconry is discussed.

Keywords: Öland, Migration Period, Gamla Skogsby, elite settlement, prestige, falconry

Ludvig Papmehl-Dufay, Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet, SE-391 82 Kalmar

ludvig.papmehl-dufay@lnu.se

Linn Karlsson Reinhold, Kemi- och tekniksektionen, Spår 1, Nationellt forensiskt centrum, SE-581 94 Linköping

linn.karlsson-reinhold@polisen.se

Per G. P. Ericson, Enheten för bioinformatik och genetik, Naturhistoriska riksmuseet, Box 50007, SE-104 05 Stockholm

per.ericson@nrm.se

Inledning

Ölands järnåldersbebyggelse är framför allt känd genom omfattande ovan mark synliga lämningar uppförda i sten, som borgar, husgrunder och stensträngar (Stenberger 1933; Fallgren 2006). Tillsammans med motsvarande lämningar på Gotland ger det öländska materialet en unik

inblick i samhällsorganisation och hierarkier under mellersta järnålder, inte minst de många husgrunderna och de hundratals gårdar och byar som än idag går att urskilja i landskapet (Fallgren 2006; 2008). Av de mer än 1 300 kända husgrunderna på ön har omkring 35 undersökts

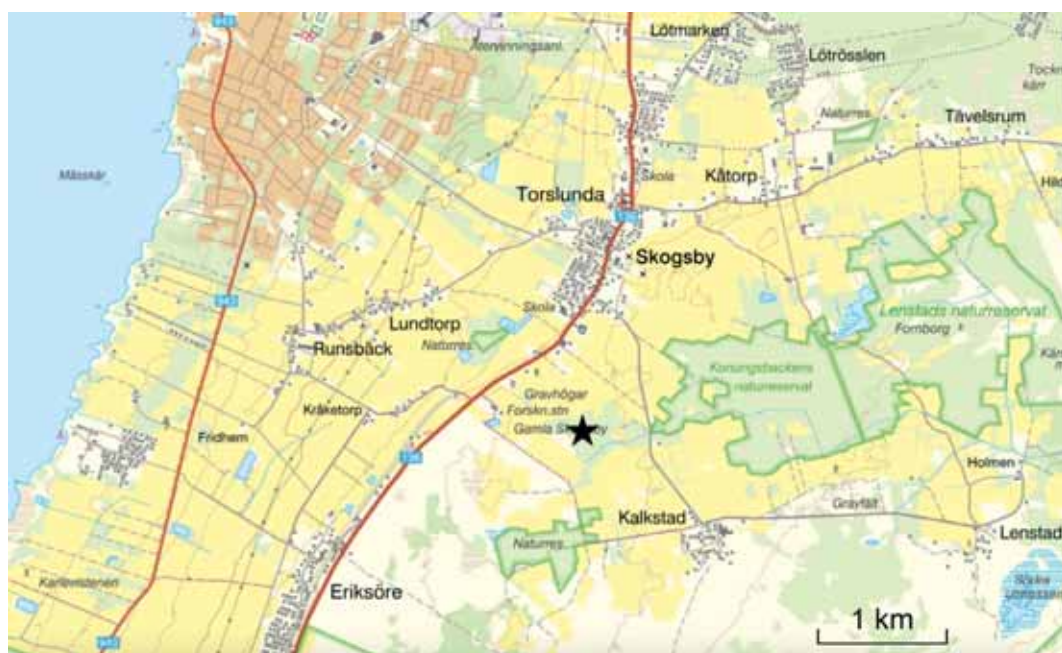

Fig. 1. Karta över området kring Färjestaden på Öland med läget för järnåldersbebyggelsen i Gamla Skogsby markerat (stjärna). Karta: Ludvig Papmehl-Dufay. – Map of the area around Färjestaden on Öland with the location of the Iron Age settlement in Gamla Skogsby marked (star).

arkeologiskt helt eller delvis (Fallgren 1997, s. 63; 2006, s. 220). Merparten av undersökningarna genomfördes från början av 1900-talet fram till 1970-talet (Stenberger 1933; Hagberg 1976; 2008; Beskow Sjöberg 1977; 1978; Königsson 1978; Edling-Arnell 1978), och bara enstaka undersökningar har genomförts efter det (Fallgren 1993; Petersson 2009). Utifrån det synliga husgrundsmaterialet har en hierarkisk modell föreslagits, där den absoluta majoriteten av gårdarna antas ha varit små med upp till tre hus, medan en liten andel utgjorts av vad som kan beskrivas som storgårdar med fyra eller fem hus, där ett av husen vanligen sticker ut i storlek (Fallgren 2006). Ett 20-tal sådana storgårdar går idag att urskilja, spridda över hela ön. En av de största av dessa ligger strax söder om Ölands Skogsby på västra sidan av ön, i ett område som kallas Gamla Skogsby (fig. 1). Här höll Linnéuniversitetet sina arkeologiska fältkurser åren 2019–2023, där ett drygt 35 m långt hus från folkvandringstid nu

har undersökts i sin helhet (Papmehl-Dufay 2020; 2021; 2022; 2023a; 2023b; 2024).

Bland de många fynden från undersökningarna, inte minst djurben (Reinhold 2020; 2023), kommer i det följande ett enskilt fynd att behandlas närmare. Det rör sig om en rovfågelsklo, som hittades innanför den norra långväggen ungefär i mitten av huset år 2021 och som visat sig vara ett av de mer spektakulära fynden som hittills framkommit på platsen. I det följande beskrivs huset och fynden över lag i korthet, varefter rovfågelsklon presenteras och beskrivs i detalj. Därefter följer en diskussion och en utblick i ett försök att sätta in fyndet i ett större sammanhang. Ansvarig för utgrävningen i Gamla Skogsby har varit Ludvig Papmehl-Dufay vid Linnéuniversitetet, den osteologiska analysen har genomförts av Linn Karlsson Reinhold vid Nationellt Forensiskt Centrum och bestämningen av fågelklon har gjorts av Per Ericson vid Naturhistoriska riksmuseet.

Järnåldersbebyggelsen i Gamla Skogsby

Fornlämningsområdet i Gamla Skogsby är ett av Ölands bäst bevarade bebyggelseområden från mellersta järnåldern med en mängd lämningar i form av husgrunder, stensträngar med mera. Mårten Stenberger karterade området på 1930-talet och identifierade tio husgrunder, en mängd stensträngar och några odlingsrösen, och nämnde samtidigt att hans kartering var att betrakta som en skiss då området var mycket övervuxet (Stenberger 1933, s. 93f). Husgrunderna numrerade han med romerska siffror, I–X. Den här aktuella husgrunden finns inte med i hans kartering, och har således fått benämningen Hus XI. I fornminnesregistret är den beskriven som en 10 x 10 m stor husgrund, med tillägget att den möjligen utgör östra delen av en större husgrund som då sträcker sig längre mot väster (L1956:5711).

Bland de mer framträdande lämningarna i området finns en ca 55 m lång husgrund (Hus IX), belägen inom vad som kan uppfattas som en storgård med åtminstone fem hus. Strax intill finns spåren av ytterligare en gård med åtminstone två hus och längre mot väster ytterligare fyra husgrunder som kan vara del i en eller två gårdar. En svårighet med bedömningen av antalet och storleken på gårdar är husens täta placering och deras inbördes kronologiska ställning, där det utan arkeologiska undersökningar och ordentliga dateringar många gånger är vanskligt att uttala sig om den eventuella samtidigheten enskilda hus emellan. Storleken på husen och antalet hus talar hur som helst starkt för att bebyggelsen i Gamla Skogsby representerar en högstatusmiljö under mellersta järnålder, enligt Jan-Henrik Fallgren rent av en av de största järnåldersgårdarna vi känner till inte bara på Öland utan i hela Skandinavien (Fallgren 2024). Några arkeologiska undersökningar var dock fram till år 2019 inte företagna på platsen.

Lyfter man blicken något, framstår den storslagna bebyggelsens läge på mellersta västra Öland som synnerligen intressant. Den bevarade bebyggelsen i Gamla Skogsby ligger något indragen mot öster från det höjdrön som utgörs av västra landborgen och som löper i nord-sydlig riktning längs med stora delar av Ölands västra

sida. Antalet synliga gravar i området är idag förhållandevis få, och inskränker sig till några spridda enstaka eller mindre ansamlingar av högar, stensättningar och resta stenar längs vägen genom Skogsby samhälle och söderut. Av äldre fynd framgår dock att antalet gravar tidigare varit betydligt större. Inom det som idag är Skogsby samhälle har ett dussintal gravar undersökts arkeologiskt, varav ungefär hälften genom fyndens sammansättning kunnat dateras till romersk järnålder, bl.a. två vapengravar (Rasch 1991, s. 222ff). På landborgskrönet vid Kråketorp strax söder om Skogsby undersöktes 1987 delar av ett gravfält med minst fem gravar, med totalt nio gravgömmor där föremålsfynden antyder en datering till yngre förromersk och äldre romersk järnålder (Rasch 1991, s. 228ff). Strax väster om bebyggelseområdet i Gamla Skogsby undersöktes 1983 en hästgrav som ¹⁴C-daterats till folkvandringstid (Schulze 1988; Rasch 1991, s. 258). Precis intill hästgraven finns fortfarande idag tre större högar (ca 20 m i diameter), några resta stenar samt uppgifter om en handfull stensättningar och större högar som idag inte längre är synliga. Geofysiska undersökningar i området har visat ett stort antal anomalier som vittnar om att de idag synliga lämningarna bara utgör en bråkdel av det som finns/har funnits här (Papmehl-Dufay et al. under arbete). Sammantaget kan konstateras att det ca 500 m väster om järnåldersbebyggelsen i Gamla Skogsby har legat ett långsträckt gravfält med stort tidsdjup som ursprungligen sträckt sig över flera km längs med landborgskrönet och som troligen omfattat flera hundra gravmonument.

I närområdet finns fyndplatserna för flera av Ölands mest spektakulära järnåldersfynd, bl.a. den berömda guldhalskragen från Färjestaden, den stora solidusskatten i Björnhovda och de vendeltida Torslundaplåtarna som alla finns inom en fem kilometers radie från bebyggelsen i Gamla Skogsby. Flera andra spektakulära fynd från mellersta och yngre järnåldern har gjorts i närområdet, bl.a. flera enskilda fynd av romerska guldmynt och en guldblock från romersk järnålder (Papmehl-Dufay 2012, s. 26f). Omkring åtta km mot nordost från Gamla Skogsby ligger dessutom Ölands största forn-

borg, Gråborg som ofta framhålls som en central samlingsplats mitt i en av öns rikaste storbygder (Fallgren 2008). När högstatusmiljöer på denna del av Öland diskuterats har fokus så gott som alltid varit på Björnhovda ca fem km norrut från Gamla Skogsby (t.ex. Herschend 1980a; Fabech 1997; Erlandsson 2010). Genom utgrävningar 1968–1969 kunde Ulf-Erik Hagberg konstatera lämningar efter en folkvandringstida bebyggelse uppe på landborgen i Björnhovda, vilket sattes i samband med fyndplatsen för Torslundaplåtarna och ansågs bekräfta de tidigare antagandena om en centralplats här under folkvandringstid och vendeltid (Hagberg 1976; 2008). Ulf Näsman och Charlotte Fabech har genom bl.a. metall-detektering i området senare argumenterat för att denna centralplats i själva verket varit central för hela Öland, samt att den haft kontinuitet genom vikingatid och in i medeltid (Fabech & Näsman 2015, s. 125).

De kända lösfynden i anslutning till själva bebyggelseområdet i Gamla Skogsby är få, men inkluderar tre solidusmynt som hittats på 1800-talet i åkrar norr om den nu kända bebyggelsen (Stenberger 1933) och två fingerringar i guld som ska vara hittade någonstans på Skogsbys marker (Herschend 1980b, s. 265f; Fallgren 2006). I närområdet finns vidare flera arkeologiskt intressanta ortnamn, såsom Torslunda, Eriksöre, Karlevi, Torshorvan, Lokehorvan, Ingfreds sten m.fl., som på olika sätt vittnar om närvaron av en utpräglad högstatusmiljö under yngre järnålder (Brink 1999, s. 431; Fallgren 2006; Vikstrand 2022, s. 94). Sett till de bevarade synliga bebyggelselämningarna kan Gamla Skogsby mycket väl utgöra kärnan i en sådan miljö, något som hittills till stor del förbisetts.

Hus XI i Gamla Skogsby

Det nu undersökta Hus XI utgörs av ett treskeppigt långhus, beläget direkt intill det 55 m stora Hus IX och liksom detta orienterat i öst-västlig riktning (fig. 2). Hus XI har efter fem säsongers undersökningar konstaterats vara drygt 35 m långt från gavel till gavel och omkring nio meter brett (inre bredd ca 6,2 m). Området innanför stenväggarna, totalt ca 200 m², har nu undersökts i sin helhet liksom en mindre yta direkt

utanför den västra gaveln. Väggarna utgörs av en 1,3 m bred skalmur, med två ingångar belägna i varsin ände av den södra långsidan. I mittskeppet har fyra eldstäder konstaterats, varav två utgjorts av kalkstenshällar som fungerat som eldpallar. Innanför den norra långsidan fanns i mitten av huset två kantställda kalkstenshällar ståendes vinkelrätt mot väggen, som först tolkades som ett djurbås men som senare omvärderats som möjligen fundamentet till ett högsäte (Pappmehl-Dufay & Fallgren under arbete). I husets västra tredjedel märks en golvläggning av plana kalkstenshällar, och innanför de båda ingångarna finns likaledes kalkstenshällar utlagda. Även utanför huset är delar av ytan stenslagd, mest tydligt utanför västra gaveln där en 1,3 m bred mur omsluter en vällagd stenslaggning som tycks fortsätta runt hörnet och utanför den södra långsidan där husets båda ingångar är belägna. Undersökningarna 2019–2023 har visat att Hus XI har byggts under 400-talet e.Kr., det har brunnit och byggts upp igen på samma plats och sedan återigen brunnit ner, troligen under 500-talet (Pappmehl-Dufay 2024).

Fynden från Hus XI domineras av djurben, till allra största delen från tamdjur som får/get, svin och nötboskap. Hästben finns rikligt representerat i enskilda kontexter, men är annars tämligen sparsamt förekommande. Den höga andelen ben från svin och den höga andelen juvenila svin har tolkats i termer av en högstatusmiljö och gästabudsmat (Reinhold 2020; 2023; Pappmehl-Dufay 2020; 2021). Flera benrika kontexter har tolkats i termer av offerritualer, som går att knyta såväl till husets uppförande och ombyggnad som till dess övergivande. I två takbärande stolphål, representerande två olika faser i husets användningstid, hittades stora mängder obrända färben från minst ett respektive fyra hela får (Jonsson 2021; Pappmehl-Dufay 2021; Reinhold under arbete). I ett mycket benrikt ca 10 cm tjockt lager täckandes den centrala eldstaden i huset fanns omkring 6,5 kg delvis brända djurben från nöt, svin, får/get och häst. Den höga andelen hästben i detta lager avviker från artfördelningen i huset i övrigt. De ben från häst som finns representerade indikerar att det kan röra sig om en och samma individ, som av

Fig. 2. Plan över den centrala delen av bebyggelseområdet i Gamla Skogsby med det undersökta hus XI markerat. Karta: Ludvig Pappmehl-Dufay. – Plan of the central part of the settlement area in Gamla Skogsby with the excavated house XI marked.

huggmärken att döma dessutom har blivit hals-huggen (Reinhold 2020; Pappmehl-Dufay 2021). Benfragment från hästkranium och flera kött-rika delar saknas. Deponeringen av benlagret ovanpå eldstaden har gjort denna obrukbar. Detta, i kombination med att åtminstone en häst delvis konsumerats, dess huvud har avlägsnats och förts bort (deponerats på annan plats?), har lett till tolkningen att benlagret representerar rituella handlingar i form av ett stängnings-offer i samband med att huset slutligen bränts ner (Pappmehl-Dufay 2024).

Vid sidan av djurbensmaterialet är mängden hushållskeramik från Hus XI i det närmaste unik, med 14 mer eller mindre kompletta kärl liggandes längs med väggarna i öster, söder och väster (Pappmehl-Dufay 2021; Sjöberg 2022; Stilborg 2024). Keramiken kan stratigrafiskt knytas

till husets sista användningsfas, och dess deponering längs med väggarna, till synes häller om buller och i några fall upp och ner, har tolkats som ett resultat av nedrasade hyllor på vilka kru-korna stått. Även detta har troligen samband med en destruerande brand i samband med att huset överges.

Utöver dessa massmaterial är föremåls-beståndet från Hus XI förhållandevis varierat (se Pappmehl-Dufay 2020; 2021; 2022; 2023a; 2023b; 2024), med bl.a. ett stort antal brynen, en större slipsten, ett antal facetterade malstens-löpare och en större malstensunderliggare, fem pärlor i glas, bärnsten och brons, tre agraftknapp-par i brons, en handfull kamfragment, fyra väv-tyngder, två nålar i ben/horn, en syl i brons, en skärva från en glasbägare samt ett antal järnföremål. Bland de sistnämnda märks en kniv med

Fig. 3. Området innanför norra långväggen på hus XI med de två kantställda kalkstenshällarna överst i bild, slipstenen hitom dessa samt stensamlingen närmast i bild. Foto: Lennard Armstrong. – The area inside the north long wall of house XI with the two erected limestone slabs at the back of the picture, the grinding stone in the centre and the collection of stones at the front.

delvis bevarat träskäft, en stor håleggad mejsel och en navare (skedborr). Ett uppseendeväckande fynd utgörs av tre miniatyrföremål i järn i form av en mejsel, en spjutspets och en lie, som påträffades tillsammans i eller direkt utanför väggmuren i husets västra gavel och som i likhet med färdeponeringarna i stolphålen tolkats som ett byggnadsoffer (Pappmehl-Dufay 2024). Offerfynden från hus XI i Gamla Skogsby kommer att behandlas mer ingående i ett annat sammanhang (Pappmehl-Dufay et al. under arbete).

Medan föremålsfynden från huset därmed får betraktas som tämligen talrika, är de utpräglade högstatusföremålen få. Ädelmetaller saknas helt och bland fynden som nämnts ovan kan i princip bara glasskärvan, som troligen representerar en Snartemobägare, räknas hit. Dock finns bland djurbensmaterialet ett fynd som av allt att döma sällar sig till denna kategori.

Rovfågelsklon

Ungefär mitt på och direkt innanför den norra långväggen undersöktes år 2021 en stensamling, bestående av ett flertal 3–9 dm stora kalkstenshällar i två skikt med mindre sten emellan (Pappmehl-Dufay 2022, s. 41) (fig. 3). Stensamlingen uppfattades som en medveten konstruktion, möjligen någon form av fundament, och betraktades som hörande till husets yngsta brukningsfas. Precis intill, mot väster, låg en större slipsten i sandsten med tre sidor täckta av slipade ytor och slipskåror, och bortanför denna stod de båda ovan nämnda kalkstenshällarna vinkelrätt mot den norra långväggen (fig. 4). I fyllningen till stensamlingen hittades träkol och djurben, däribland en klo (phalanx III) från en rovfågel tillhörande familjen Accipitridae, hökartade fåglar (fig. 5). Den tämligen eroderade klon, som mäter 27 mm från ledyta till spets, uppfattades i

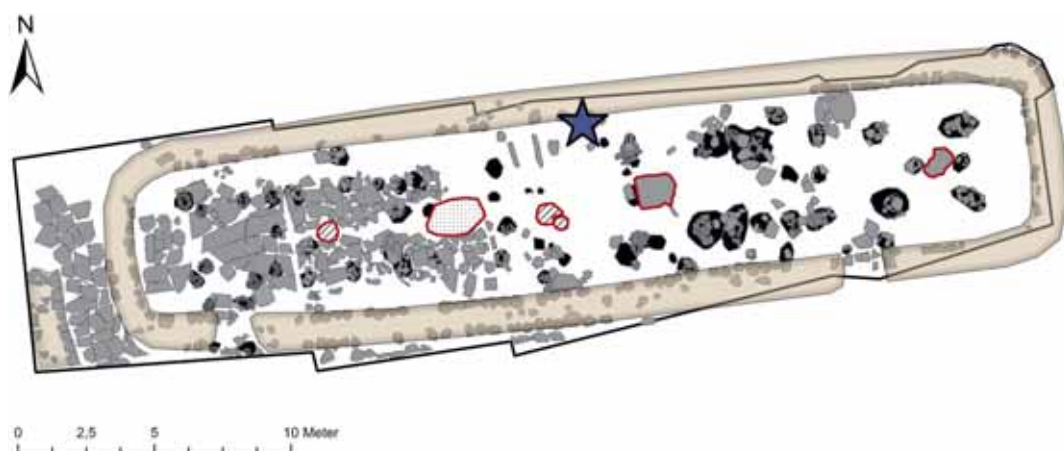

Fig. 4. Plan över hus XI med fyndplatsen för rovfågelsklon markerad (blå stjärna). Svarta markeringar: stolphål, röda markeringar: härदार och kokgropar, grå markeringar: stenar. Karta: Magdalena Svensson-Frey.
– Plan of house XI with the find spot of the raptor claw marked (blue star). Black: post-holes, red: hearths and cooking pits, grey: stones.

Fig. 5. Rovfågelsklo från Gamla Skogsby. Klon mäter 27 mm från ledyta till spets. Foto: Linn Karlsson Reinhold.
– The raptor claw from Gamla Skogsby. The claw measures 27 mm from the joint surface to the tip.

ett inledande skede som en hundklo och det var först efter noggrann osteologisk undersökning av Linn Karlsson Reinhold som klon identifierades som en fågelklo. Kontakt togs med Per

Ericson som gjorde bestämningen med hjälp av Naturhistoriska riksmuseets stora samling av fågelskelett, där klon jämfördes med motsvarande klo hos alla i Sverige vanligt förekommande fågelarter. Klons form och betydande storlek utesluter alla andra arter än havsörn och kungsörn, men det går inte att med säkerhet avgöra vilken av dessa som klon härrör från. Båda arterna förekom på Öland under järnåldern (Ericson & Tyrberg 2004). De längsgående rännor som syns på sidorna av klon förbryllade vid en första anblick men förklaras av att benet delvis är eroderat, vilket har exponerat de båda kanaler för nerver och blodkärl (*sulci neurovascularis*) som finns inne i klon. Utifrån den osteologiska analysen kan vi således räkna med att klon härrör från en kungsörn eller en havsörn. Inga andra ben från rovfåglar har identifierats i benmaterialet från Gamla Skogsby.

Talismán eller dresserad örn?

Hur ska vi förstå förekomsten av en örnklo i hus XI i Gamla Skogsby? Dess läge inne i huset, kontextuellt kopplat till det yngsta brukningslagret, gör det rimligt att utesluta att den hamnat där på naturlig väg. Det är inte heller rimligt att betrakta örnen som matrester, vilket

kan antas gälla för den absoluta merparten av övrigt benmaterial på platsen (Prummel 2018, s. 469). Att örnen på något sätt varit en del av det kulturella sammanhanget under folkvandringstid kring det aktuella huset får därmed anses säkert. Utifrån klons stratigrafiska läge kan 500-talet anses som troligt, men en mer exakt datering än så är svårt att ge i nuläget. Miljön som sådan kan redan utifrån det synliga husgrundsmaterialet betraktas som en storgård av rang med lämningar efter ett av Skandinavien största bevarade järnåldershus precis intill det här aktuella 35 m långa huset. Det finns således alltså anledning att tro att bebyggelsen i Gamla Skogsby huserat människor ur samhällets sociala och ekonomiska elit under folkvandringstid. Medan utgrävningarna av Hus XI inte resulterat i några större mängder utpräglade högstatusföremål, finns andra observationer som stärker intrycket av en storgårdsmiljö och som även antyder att huset i sig delvis kan ha fungerat som en hallbyggnad (Papmehl-Dufay 2024). Sett i detta sammanhang är örnklon av stort intresse.

Oavsett om det rör sig om en havsörn eller en kungsörn är klon att betrakta som ett ovanligt och uppseendeväckande fynd. Sett till det sociokulturella sammanhanget ligger en tolkning av örnen som en högstatussymbol nära till hands. Som framgår nedan finns flera exempel från olika perioder där örnklor bearbetats och använts som amuletter, vilket i sig kan antas signalera en betydande status och skyddande kraft helt oavsett vilken sorts örn det rör sig om. Klon från Gamla Skogsby har en eroderad yta, men den är av allt att döma inte bearbetad vilket kan tala emot att den skulle ha fungerat som en amulett. En annan och kanske mer spännande möjlighet är att det i stället rör sig om en rovfågel dresserad för jakt (se nedan). Baserat på fåglarnas beteendemönster kan havsörn i detta sammanhang anses mindre trolig, då den inte alls lämpar sig för ändamålet. Havsörnen håller sig gärna nära vatten, är till stor del asätare och livnär sig annars mest på fisk och sjöfågel. Kungsörnen däremot är en aktiv jägare i öppna marker, som gärna jagar ifatt harar, rådjur, rävar och andra byten och som traditionellt har använts i falkeneringssammanhang, inte som ett

optimalt jaktdjur men som en mycket kraftfull statussymbol av absolut högsta klass (Wenzel 1996, s. 75f).

Medan vi fortsatt inte kan artbestämma klon närmare än till örn, och örnen roll i falkenering i Skandinavien under 500-talet hittills inte finns säkert belagd, vill vi i det följande ändå utforska hypotesen att fyndet i Skogsby representerar en kungsörn, att denna dresserats för falkenering och att den utgjort en mycket kraftfull statussymbol för ledande personer på den folkvandringstida storgården i Gamla Skogsby.

Falkenering

Jakt med dresserade rovfåglar, falkenering, är en metod som av allt att döma når Europa österifrån i samband med stora folkomflyttningar under 400-talet (Gersmann & Grimm 2018). De äldsta skriftliga beläggen för metoden i Europa är från 500-talet och nämner lagar som anger böter för den som har ihjäl någon annans falk (Müller 1993, s. 432; Dusil 2018). Straffets storlek står i proportion till hur effektiv fågeln är och hur stora byten den kan nedlägga. Att falkjakt redan vid denna tid reglerats i lagar i Europa visar att metoden varit spridd inte minst i aristokratiska kretsar (Prummel 1997).

En rad rovfågelsarter har traditionellt använts för falkenering, som duvhök, pilgrimsfalk, jaktfalk, sparvhök och stenfalk. Olika arter har använts för olika typer av jakt i olika typer av miljöer, men de olika arterna har också av allt att döma haft tydliga symboliska laddningar (se nedan). Örn tycks inte varit vanligt förekommande som dresserad jaktfågel i Europa under förhistorisk tid, men har använts för jakt av bl.a. räv i Centralasien (Richter 2018, s. 56). Att örn trots allt förekommer men är så sällsynt i det skandinaviska gravmaterialet från yngre järnålder (se nedan) har ansetts tyda på att örnen använts i falkenering men att den där framför allt fungerat som en ytterligt kraftfull, kanske rent av kunglig, högstatussymbol (Zachrisson 2010, s. 165). En aspekt att beakta i sammanhanget är örnen enorma storlek, som gör den förhållandevis svårhanterlig i falkenering där fågeln bärs på armen av falkeneraren (Wenzel 1996, s. 40; Prummel 1997, s. 333; Bartosiewicz 2012,

s. 183). Samma aspekt kan rimligen även tala för dess stora symbolvärde som statusmarkör för sin ägare.

I medeltida falkeneringssammanhang är det tydligt att olika arter varit förknippade med olika status, och att de tyngsta fåglarna var högst upp i denna rangordning (Bartosiewicz 2012). Enligt medeltida skriftliga källor i Europa var jakt med pilgrimsfalk och jaktfalk förbehållet kungligheter och den absoluta eliten, medan duvhök och sparvhök kunde ägas av en bredare aristokrati (Prummel 1997, s. 335). Örnar är i dessa sammanhang extremt sällsynta och exklusiva, i princip förbehållna kejsaren (Bartosiewicz 2012, s. 183; Bochenski et al. 2016, s. 666). Utöver medeltida skriftliga källor som berättar om metoden finns även gott om medeltida och senare avbildningar, t.ex. på Bayeuxtapeten där kung Harald är återgiven till häst med sin falk på armen (Müller 1993, s. 433). I Risinge kyrka i Östergötland finns en 1200-talsmålning föreställande en beriden falkenerare med kungskrona, med sin falk på ena armen och ett köttstycke att locka med i den andra (Tilander 1964). Falkeneringens koppling till högre ståndsmiljöer är genomgående mycket tydlig. Metoden att jaga med dresserade rovfåglar har fungerat mer som sport och statussymbol än som effektiv jaktmetod för att skaffa kött för uppehållet (Müller 1993; Prummel 1997, s. 334; Magnell 2017, s. 54). I synnerhet har detta gällt de största fåglarna, som egentligen inte lämpar sig särskilt väl för denna typ av jakt (Bartosiewicz 2012, s. 183).

Falkenering fortsatte vara en populär aktivitet hos eliten under medeltid och långt upp i historisk tid. Den siste kunglige falkeneringsmästaren i Sverige dog så sent som 1867, och falkenering, som än idag är en levande tradition på många håll runt om i världen, har nyligen blivit upptagen på UNESCO:s lista över immateriella kulturarv (Gersmann & Grimm 2018). En lång rad olika arter används för falkenering idag, man skiljer här mellan jakt med långvingade (olika typer av falkar, från dvärgfalk till jaktfalk), kortvingade (hökar) och bredvingade (örnar) fåglar som används för delvis olika ändamål, i olika typer av landskap och med olika metoder. Ofta används hund i kombination med rovfågel, där

hundens uppgift är att jaga fram bytet och fågelns uppgift är att nedlägga det. Till falkenering hör vidare en inte helt obetydlig materiell kultur, mestadels i förgängliga material men inkluderande huvor, väskor, remmar och bjällror.

Ben från rovfåglar har hittats i en rad gravar från yngre järnåldern inte minst i östra Mellansverige, där de vanligen förekommer tillsammans med en mängd andra djurben i föremålsrika gravar med tydlig högstatusprägel (Sten & Vretemark 1988; Beronius Jörpeland & Seiler 2011; Beronius Jörpeland 2013; Bäck & Evanni 2016; Hennius et al. 2016). Vanligaste arten är duvhök, men även jaktfalk, pilgrimsfalk, sparvhök, stenfalk, berguv, kungsörn och havsörn förekommer (Sten & Vretemark 1988, s. 150; Seiler 2001, s. 69; Ericson & Tyrberg 2004, s. 47). Förekomsten av rovfåglar i gravar från yngre järnålder tolkas vanligen som belägg för jakt med dresserad rovfågel, som när den introduceras i Skandinavien under 500-talet snabbt tycks ha blivit en populär syssla i aristokratiska miljöer inte minst i Mälardalen (Beronius Jörpeland & Seiler 2011, s. 47; Bolander 2015, s. 44; Magnell 2017, s. 54; Vretemark 2018). Den absolut övervägande delen av gravar från yngre järnålder med rovfågelsben tycks här vara mansgravar (Sten & Vretemark 1988, s. 148). Detta står i kontrast till argument kring falkenering baserade på rovfågelsrepresentationer i metallföremål, där de vendeltida fågelfibulorna har lyfts fram som belägg för falkenering och i synnerhet högstatuskvinnors koppling till denna syssla (Jennbert 2023, s. 111f). Ett annat exempel i samma riktning utgörs av en av de äldsta figurativa avbildningarna med falkeneringsmotiv i skandinavisk arkeologi, nämligen en figurin i ben eller horn från 1200-talet, möjligen ett knivskaft, påträffad vid Kongsgården i Oslo och föreställandes en kvinna med krona och en rovfågel på armen (NIKU 2021). Kvinnors koppling till falkenering är välbelagd även i andra medeltida fynd och källor och något som bör beaktas även i skandinaviska järnålderssammanhang.

Rovfågelsben i högstatusgravar är säkert belagt i Skandinavien från mitten av 500-talet och framåt (Vretemark 2018). Även om olika scenarier är tänkbara som förklaring till rov-

fåglarnas närvaro på gravbålet, torde falkenering vara en rimlig tolkning i de flesta fall (se dock Eldebrink 2024). Att belägga falkenering i boplatssammanhang är svårare, då närvaron av rovfågelben här skulle kunna förklaras på flera andra sätt. Örnar och andra stora rovfåglar kan t.ex. ha fångats in för sina fjädrars skull, vilka bl.a. använts till pilar (Prummel 2018, s. 470). För att med säkerhet belägga falkenering i boplatssammanhang behöver fler indikationer finnas närvarande, såsom utrustning kopplad till falkenering, ben från rovfåglar vanliga i falkeneringssammanhang, överrepresentation av honor i identifierat benmaterial från rovfåglar, eller ben från tänkbara bytesdjur (Prummel 2018, s. 468ff).

Denna typ av mer direkta belägg för falkenering i boplatssammanhang är över lag extremt sällsynta, och de äldsta beläggen i Europa härör från 600-talet i dagens Frankrike (Prummel 2018, s. 472f). De äldsta helt säkra beläggen i Sverige är i form av rovfågelsben med läkta frakturer, och dateras till tidig medeltid (Vretemark 2018, s. 837). Flera exempel finns dock på boplatssammanhang från yngre järnålder med utpräglad högstatuskaraktär, med rovfågelsben identifierade i det osteologiska materialet. På centralplatsen Ströja i Östergötland, där den äldsta hallbyggnaden uppfördes under 400-talet, finns ett stort antal rovfågelsarter representerade i djurbensmaterialet vilket tolkats som indikation på att falkenering praktiserats på platsen (Hjulström & Lindeberg 2023, Hjulström muntligen). I yngre järnålderskontexter, bl.a. grophus, i Gamla Uppsala har utöver ben från duvhök påträffats ben från ett flertal tänkbara bytesdjur, samt enstaka bjällror som möjligen kan tolkas som falkeneringsutrustning (Sjöling et al. 2013; Magnell 2017). Vidare har fynd av artikulerade vingben från skogsduva här tolkats som möjliga vingspel som använts vid träning av rovfågel för jakt (Magnell 2017, s. 105). Sammantaget kan konstateras att medan säkra belägg för falkenering i boplatssammanhang är sällsynta, tycks det konsekvent och uteslutande röra sig om utpräglade högstatusmiljöer, eller platser i nära anslutning till dessa.

I det enorma djurbensmaterialet från Eketorps borg på Öland finns omkring 120 olika arter av fåglar belagda, trots att hela materialet inte analyserats (Boessneck et al. 1979, s. 216ff). Borgen har använts under flera faser från yngre romersk järnålder upp i medeltid, troligen med långa perioder av mindre aktivitet, i synnerhet mellan fas II och III. Den komplicerade kronologin och stratigrafien gör det svårt att med säkerhet avgöra vilka fåglar som är relaterade till mänsklig aktivitet och vilka som kan ha hamnat där naturligt. En övergiven boplat är attraktiv inte minst för asätare och rovfåglar som söker föda (Ericson & Tyrberg 2004, s. 16). I materialet från Eketorps borg har ben från berguv, fjällvråk, sparvhök, duvhök, havsörn, brun kärrhök, ängshök, fiskgjuse, lärkfalk, pilgrimsfalk och jaktfalk identifierats (Boessneck et al. 1979). Medan en del av dessa teoretiskt sett absolut kan ha med falkenering att göra, är andra arter osannolika i sammanhanget. I det mestadels medeltida materialet från undersökningen inför entrébyggnaden till Borgholms slottsruin 2004 finns ett 20-tal fågelarter, där havsörn utgör den enda rovfågeln (Vretemark 2007, s. 217f). Även i materialet från Gråborg (järnålder såväl som medeltid) har ett 20-tal fågelarter identifierats, dock inga rovfåglar (Vretemark & Sten 2008, s. 214).

Medan duvhök, pilgrimsfalk och andra små och mellanstora rovfåglar är förhållandevis vanligt förekommande som fynd i högstatusgravar från folkvandringstid och framåt, är ben från havsörn eller kungsörn oerhört sällsynta. När det gäller gravmaterial från yngre järnåldern i östra Mellansverige tycks det bara ha belagts i tre vikingatida gravar, samtliga från utpräglade högstatusmiljöer, bl.a. kungsgården på Adelsö i Mälaren där havsörn förekommer tillsammans med duvhök och berguv i graven Skopin-tull (Sten & Vretemark 2001; Zachrisson 2010, s. 165; Bratt 2008, tab. 25). Fynd av ben eller klor från havsörn eller kungsörn är över huvud taget mycket sällsynta, men förekommer från samtliga förhistoriska perioder med olika förslag till tolkning. På en mesolitisk boplat i Balltorp i Mölndal utanför Göteborg hittades ett bearbetat armbågsben från havsörn eller kungsörn, som föreslås ha använts som redskap eller eventuellt

smycke (Johansson 2014, s. 34). Från en neolitisk kustboplatz i Solstad längs den småländska kusten finns ett fynd som med viss osäkerhet bestämts som örn, vilken del är dock inte närmare angivet (Dahlin & Palm 2017, s. 17). I Tåby i Östergötland hittades en klo från havsörn i en grav från yngre bronsålder, som föreslogs ha fungerat som talisman eller dylikt (Hörfors 2006, s. 18). En liknande tolkning har föreslagits för den genomborrade rovfågelsklo, troligen från havsörn, som hittades i en grop på en medeltida gård i Trollenäs i Skåne (Andersson et al. 2006, s. 32). Bland rovfågelsbenen från ovannämnda Ströja i Östergötland finns bl.a. havsörn (Hjulström & Lindeberg 2023; Hjulström muntligen).

Djurbensmaterialet från Hus XI domineras helt av tamdjur, med örnlön som ett av få undantag. Ett annat undantag är en underkäke av en räv som hittades i ett raseringslager i mittskeppet i husets västra del (Reinhold 2022, s. 52). Rävkäken har inte daterats och dess koppling till husets användningstid försvagas något av läget i ett raseringslager, men möjligheten kvarstår att den ändå kontextuellt ska kopplas till huset och i så fall dess yngsta fas. Rent generellt kanske ett enstaka räven i ett domesticerat järnålderssammanhang skulle uppfattas som en svårförklarad anomali, men sett i relation till örnlön blir räven desto mer intressant. Medan det inte i nuläget säkert kan beläggas, är det fullt möjligt att räven utgjort ett bytesdjur för örnen och att den därmed kan sättas samman med falkenering på platsen.

Högstatusfyndet i ett sammanhang

I Gamla Skogsbys närmaste omgivning finns två borgar, den enorma Gråborg ca åtta km mot nordost och den mer blygsamma Lenstad borg endast ca tre km fågelvägen mot ostnordost. Medan Gråborg genom föremålsfynd och utgrävningar helt säkert har använts under folkvandringstid (Palm 2008), är dateringen av och även karaktären hos Lenstad borg mer osäker. En förmodat folkvandringstida amulettring i brons, en s.k. knutenring, som uppges vara hittad i borgen löstes in till Historiska museet år 1846 (Stenberger 1933; jfr Rundkvist 1996, s. 20), och vid metalldetektering i borgen

år 2016 hittades som enda fynd ett silvermynt från 1500-talet (Paulsson 2016). Vid en mindre utgrävning i Lenstad borg 2023 påträffades som enda förhistoriska anläggning en eldstad, från vilken ett sädeskorn ¹⁴C-daterats till äldre romersk järnålder (Isaksson & Pappmehl-Dufay 2023). Utöver detta kunde varken kulturlager eller andra strukturer påvisas som kunde indikera aktiviteter på platsen under järnåldern. Även om den arkeologiska undersökningen i Lenstad borg 2023 var begränsad, får den eventuella relationen mellan den folkvandringstida bebyggelsen i Gamla Skogsby och Lenstad borg i dagsläget betraktas som högst osäker. Om någon samtida borganläggning ska lyftas fram i sammanhanget är det snarast Gråborg åtta km norrut som är aktuell. Avståndet från Gamla Skogsby till Sandby borg på östra sidan är ca elva km fågelvägen, och till Bårby borg söderut omkring 14 km.

Det ekonomiska och sociopolitiska landskapet på Öland under mellersta järnåldern kan belysas med utgångspunkt i flera olika aspekter. En sådan är guldfynden, som erbjuder möjligheter att identifiera såväl bygder som centralområden som i sin tur kan korreleras och tolkas tillsammans med t.ex. bebyggelselämningar och borgar (Herschend 1980a; 1980b; Erlandsson 2010; Fabeck & Näsman 2015). Ett annat sätt är att i stället utgå från borgarna och betrakta dessa som centrala samlingspunkter i separata bygder (Näsman 1997; Fallgren 2008). Antalet bygder eller områden som på detta sätt kan urskiljas varierar; Herschend kunde baserat på guldfynden urskilja fyra områden eller bygder från norr till söder (Herschend 1980a; 1980b), medan Näsman definierade bygder utifrån elva av borgarna på ön (Näsman 1997). I sin studie av solidusmaterialet talar Herschend om Björnhovdabygden, som vid tiden för hans avhandling omfattade 67 solidusmynt, bl.a. Ölands näst största guldmynnskatt, Björnhovdaskatten med 36 mynt (Herschend 1980a, s. 102). I sin studie av det omyntade guldets talar han i stället om bygden Torslunda-Bårby, som sträcker sig i princip från Rälla i norr till Kastlösa i söder (Herschend 1980b, s. 172f) och som därmed inbegriper såväl Björnhovda och Gamla Skogsby som en

stor mängd andra platser och lämningar. Karl-Oskar Erlandsson kunde utifrån en detaljerad kartläggning av olika kategorier av högststatusfynd, fornlämningar och platsnamn identifiera sju 'centralområden' på ön, varav Björnhovdaområdet är ett. Området som sträcker sig från Skogsby i söder till Holmetorp i norr omfattar flera av öns mest spektakulära guldfynd, ett troligt centralt hamnläge i Färjestaden (Snäckstaviken) samt flera teofora ortnamn, bl.a. Torslunda som anses vara platsen för en betydelsefull kultplats (Erlandsson 2010).

Jan-Henrik Fallgren har i stället utgått från det omfattande husgrundsmaterialet på ön och definierat gårdar av olika storlek, där han menat att en tydlig hierarki kan utläsas (Fallgren 2006). Den absoluta merparten av gårdarna är följaktligen små, medan ett litet fåtal kan betraktas som storgårdar. Fallgren identifierade på detta sätt 26 säkert belagda storgårdar utspridda över ön, och resonerade utifrån guldfynden att ytterligare åtminstone ca 16 st. ursprungligen funnits (Fallgren 2006, s. 146). Storgården i Gamla Skogsby har nyligen lyfts fram av Fallgren som en av de absolut största, inte bara på Öland utan i hela Skandinavien (Fallgren 2024). Sett ur detta perspektiv passar örnklon och tolkningen av den som ett uttryck för status av absolut högsta rang under folkvandringstid väl in.

Ett fynd som ofta nämns i samband med den förmodade centralplatsen i Björnhovda är den s.k. Färjestadskragen, en femringad guldhalskrage som hittades vid Färjestadens gård år 1860 (t.ex. Fabeck 1997; Hagberg 2008). Fyndplatsen är belägen ungefär 1 m ö. h. och ca 3,5 km sydväst om den ovan nämnda bebyggelsen i Björnhovda. Halskragen hittades i vad som med all sannolikhet är omrörda massor, troligen schaktmassor hämtade någon annanstans ifrån i samband med bygget av "Kråkeskärs skans" på 1600-talet (Pesch 2015). Dess ursprungliga deponeringsplats är därmed omöjlig att fastställa, även om det brukar anses troligt att den är belägen någonstans i fyndplatsens närområde. De båda husgrunderna som undersöktes av Hagberg i Björnhovda uppgick till ca 36 respektive 40 m i längd, vilket ansågs stärka tolkningen att de representerade en storgård. Medan övrig bebyg-

gelse i Björnhovda inte är känd då den är helt överodlad, kan det konstateras att de bevarade husgrunderna i Gamla Skogsby med lätthet slår Björnhovda i storlek och storslagenhet, med det största bevarade huset som mäter omkring 55 m i längd. En annan kuriositet i det här aktuella sammanhanget är att det vanligaste motivet bland de 274 miniatyrfigurerna på Färjestadskragen är fåglar, bl.a. flera som av allt att döma föreställer rovfåglar (Hagberg 2008, s. 149; Pesch 2015, s. 222; Andersson 2011, s. 120).

Avslutning

Örnklon i Gamla Skogsby är ett ovanligt, lite anonymt men samtidigt spektakulärt fynd som erbjuder tolkningsmöjligheter vilka på ett intressant sätt kan belysa bebyggelselämningarna på platsen i ett vidare sammanhang. Den inledande felaktiga fältbedömningen av fyndet som en hundklo hade kunnat låta det hela passera obemärkt förbi, vilket betonar vikten av noggranna osteologiska undersökningar av boplatmaterial. Genom sakkunnig bedömning och jämförelser med referenssamlingar i både Lund och Stockholm är det nu ställt utom allt tvivel att det rör sig om en örnklo.

Närvaron av örn på platsen vittnar om en högstatusmiljö som ligger väl i linje med de monumentala byggnaderna och läget i ett av Ölands rikaste områden under folkvandringstid. Även om en säker artbestämning inte gått att göra, lyfter vi här fram möjligheten att klon representerar en kungsörn och att denna kan ha dresserats för att användas i falkenering. Det sistnämnda går naturligtvis inte att säkert belägga utifrån ett enskilt fynd av en klo och får därför betraktas som en hypotes, men örnklons närvaro på platsen kräver samtidigt sin förklaring och tolkningsmodellen kring falkenering belyser intressanta aspekter kopplade till förståelsen av platsen som det hittills tillvaratagna fyndmaterialet i övrigt inte medger. Även om en direkt överföring av symboliska konnotationer kopplade till olika fågelarter inte går att göra från medeltida kontinentala Europa till folkvandringstidens Öland, är det samtidigt rimligt att anta att örnen genom sin storlek och pondus ingav en betydande status till sin innehavare på

ett annat sätt än t.ex. en duvhök skulle göra. Att dressera en rovfågel är i sig ingen enkel sak, och att hantera de största fåglarna i en jaktsituation är ett spektakulärt skådespel som kräver såväl mod som kunskap, styrka och teknik (Wenzel 1996). Att kvinnor av allt att döma varit involverade i falkenering i olika sammanhang är intressant och värt att lyfta i sammanhanget, inte minst då narrativet kring elitbosättningar i skandinavisk järnålder generellt ofta präglas av en påtagligt maskulin vokabulär (Wienberg 1997) och att högstatuskvinnor vanligen främst synliggörs antingen genom kvinnligt associerat hantverk eller olika typer av smycken, som passiva skönhetsbärare och länkar i allianser i kontrast till de aktiva och mäktiga männen (Fernstål 2004, s. 110; Røstad 2021). Falkenering har av allt att döma framför allt varit förknippat med klass och status, snarare än ett visst kön (Back Danielsson 2014, s. 270). Samtidigt finns många indikationer på att kvinnor under yngre järnåldern haft en framträdande roll inte minst i rituella sammanhang kopplade till elitmiljöer (Hedenstierna-Jonson 2015). Falkenering ger här ytterligare en dimension, där kvinnor kan ha haft en aktiv roll som statusfyllda jägare och tämjare av det vilda.

Medan det bevarade husgrundsmaterialet, stensträngarna och borgarna på Öland gett oss en ovanligt detaljerad bild av var bebyggelsen legat och hur den varit organiserad, är det fortfarande mycket vi inte vet om järnålderns samhälle och landskap på ön. Just de synliga lämningarna och de rika fynden har i viss mån fungerat lite som skygglappar, där fokus så gott som alltid hamnat antingen på enskilda hus och deras innehåll eller på guldfynd och deras fördelning på spridningskartor, snarare än ett bredare landskapsperspektiv där olika aspekter beaktas tillsammans och i relation till varandra. Örnlön från Gamla Skogsby och de tolkningar som utifrån den här presenterats visar på potentialen i mindre skinande och till synes obetydliga iakttagelser, som på olika sätt kan lyfta dynamiken hos den öländska järnåldersbebyggelsen från att handla om synliga husgrunder till det mångfacetterade och intrikata sammanhang de en gång varit en del av.

Tack

Arbetet med artikeln har delvis utförts inom ramen för forskningsprogrammet "Kris, konflikt och klimat: Samhällsförändring i Skandinavien 300–700" finansierat av Riksbankens jubileumsfond. De osteologiska analyserna har bekostats av föreningen Sandby borgs vänner samt av fundraising-medel insamlade genom Linnéuniversitetet, vilka härmed tackas. Tack ska också riktas till den anonyma granskaren, vars konstruktiva synpunkter och kommentarer avsevärt förbättrade texten och argumentationen.

Referenser

- Andersson, K., 2011. *Guldålder: Svenska arkeologiska skatter*. Uppsala.
- Andersson, M., Aspeborg, H. & Söderberg, B., 2006. *Väg 17, förbifart Marieholm, Skåne, Eslövs kommun, Reslövs och Trollenäs socknar, RAA 24 m.fl.* Riksantikvarieämbetet UV Syd, DAFF-rapport 2006:3. Lund.
- Back Danielsson, I.-M., 2014. Handlingar på gränsen: En hypotes kring hetero- och homoerotiska uttryck på heliga Helgö och närliggande Hundhamra under yngre järnålder. *Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. Alexandersson, H., Andreeff, A. & Bünz, A. (red.). Göteborg.
- Bartosiewicz, L., 2012. Show me your hawk, I'll tell you who you are. *A Bouquet of Archaeozoological Studies: Essays in honour of Wietske Prummel*. Racmackers, D. C. M., Esser, E., Lauwerier, R. C. G. M. & Zeiler, J. T. (red.). Groningen.
- Berónius Jörpeland, L. (red.), 2013. *Gamla Uppsala – Årsredogörelse år 2012: Uthyggnad av ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. RAA, UV Rapport 2013:78. Stockholm.
- Berónius Jörpeland, L. & Seiler, A., 2011. *Målbys många ansikten: En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse*. RAA, UV Rapport 2011:57. Stockholm.
- Beskow-Sjöberg, M., 1977. *The archaeology of Skedemosse 4: The iron age settlements of the Skedemosse area on Öland, Sweden*. Stockholm.
- 1978. Överplöjda järnåldersboplatser på Öland. *Kalmar län 1978:66–73*.
- Bochenski, Z. M., Tomek, T., Wertz, K. & Wojenka, M., 2016. Indirect Evidence of Falconry in Medieval Poland as Inferred from Published Zooarchaeological Studies. *International Journal of Osteoarchaeology* 26:661–669.
- Boessneck, J., von den Driesch, A. & Stenberger, L. (red.), 1979. *Eketorp: Befestigung und Siedlung auf Öland/Schweden: Die Fauna*. Stockholm.

- Bolander, A., 2015. *Östra Grevie 9:40 och 12:14: Arkeologisk förundersökning 2014*. Statens historiska museer, Arkeologiska uppdragsverksamheten, rapport 2015:95.
- Bratt, P., 2008. *Makt uttryckt i jord och sten: Stora högar och maktsstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm.
- Brink, S., 1999. Social order in the early Scandinavian landscape. *Settlement and Landscape*. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.). Højbjerg.
- Bäck, M. & Evanni, L., 2016. *Gravar och bebyggelse i Bäckby – 1000 år av liv på samma plats*. Statens historiska museer, Arkeologiska uppdragsverksamheten, rapport 2016:92.
- Dahlin, M. & Palm, V., 2017. *En boplatz i Solstad: En arkeologisk undersökning av en neolitisk kustboplatz*. Västervik.
- Dusil, S., 2018. Falconry in the mirror of normative sources from Central Europe (5th–19th centuries). *Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*. Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.). Kiel.
- Edling-Arnell, I., 1978. Hälsby husgrunder. *Kalmar län* 1978:79–81.
- Eldebrink, M., 2024. *Högt flygande gravfynd: Nytt perspektiv på falkenering och rovfåglar i gravar under yngre järnåldern*. Kandidatuppsats i arkeologi, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Ericson, P. G. P. & Tyrberg, T., 2004. *The Early History of the Swedish Avifauna: A Review of the Subfossil Record and Early Written Sources*. Stockholm.
- Erlandsson, K.-O., 2010. Öländska centralplatser under romersk järnålder och folkvandringstid. Magisteruppsats i arkeologi, Linnéuniversitetet, Kalmar.
- Fabech, C., 1997. Slöinge i perspektiv. "...*Gick Grendel att söka det höga huset...*": Arkeologiska källor till aristokratisk miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). Halmstad.
- Fabech, C. & Näsman, U., 2015. Gård, by, bygd – om öländsk järnåldersbebyggelse. *Grävda minnen: Från Skedemosse till Sandby borg*. Arnell, K.-H. & Pappmehl-Dufay, L. (red.). Kalmar.
- Fallgren, J.-H., 1993. Bebyggelsearkeologiska undersökningar i Böda sn på Öland. *Kalmar län* 1993:142–150.
- 1997. Hus och gård på Öland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 33:63–76.
 - 2006. *Kontinuitet och förändring: Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e.Kr*. Uppsala.
 - 2008. Fornborgar, bebyggelse och odlingslandskap. *Gråborg på Öland: Om en borg, ett kapell och en by*. Tegnér, G. (red.). Stockholm.
 - 2024. Settlement, climate crisis and lordship in Early Medieval Scandinavia. *Current Swedish Archaeology* 31:143–181.
- Fernstål, L., 2004. *Delar av en grav och glimtar av en tid: Om yngre romersk järnålder, Tuna i Badelunda och personen i grav X*. Stockholm.
- Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.), 2018. *Raptor and human: Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*. Kiel.
- Hagberg, U.-E., 1976. Fundort und Fundgebiet der Modeln aus Torslunda. *Frümittelalterliche Studien* 10:323–349.
- 2008. Rika fynd och långväga kontakter. *Gråborg på Öland: Om en borg, ett kapell och en by*. Tegnér, G. (red.). Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C., 2015. Särskilda kvinnor i Klinta. *Grävda minnen: Från Skedemosse till Sandby borg*. Arnell, K.-H. & Pappmehl-Dufay, L. (red.). Kalmar.
- Hennius, A., Sjöling, E. & Prata, S., 2016. *Människor kring Gnistahögen: Begravningar från Vendeltid, Vikingatid och tidig Medeltid*. Upplandsmuseet, rapport 2016:02.
- Herschend, F., 1980a. Två studier i öländska guldfynd, I: Det myntade guld. *Tor*:33–94.
- 1980b. Två studier i öländska guldfynd, II: Det omyntade guld. *Tor*:195–294.
- Hjulström, B. & Lindeberg, M., 2023. The elite settlement at Ströja, Eastern Sweden, AD 450–1000. *Complexity and dynamics: Settlement and landscape from the Bronze Age to the Renaissance in the Nordic Countries (1700 BC–AD 1600)*. Ødegaard, M. & Ystgaard, I. (red.). Leiden.
- Hörfors, O., 2006. *Täbyskola: Arkeologisk undersökning*. Östergötlands museum, rapport 2006:70.
- Isaksson, S. & Pappmehl-Dufay, L., 2023. Lenstad borg: Arkeologiska undersökningar av Lenstad fornborg, L1956:5511, Mörbylånga kommun, Kalmar län, maj 2023. Arkeologiska forskningslaboratoriet, rapport nr 36. Stockholm.
- Jennbert, K., 2023. 'The falcon-cloak whistled': Bird fibulae, falconry and powerful women in seventh-century Scandinavia. *Art and Archaeology of Human Engagements with Birds of Prey: From Prehistory to the Present*. Wallis, R. J. (red.). London.
- Johansson, G., 2014. *En 10 000 år gammal boplatz med organiskt material i Mölndal: Ytterligare en överlagrad Sandarnaboplatz vid Halltorp*. Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2014:91. Mölndal.
- Jonsson, A., 2021. *Får- och byggnadskroppsdelar: Handlingar och spatiala relationer kring byggnadsdeponeringar av får på Öland*. Kandidatuppsats i arkeologi, Linnéuniversitetet, Kalmar.
- Königsson, E. S., 1978. Järnåldersbosättningarna på Alvaret vid Möckelmossen. *Kalmar län* 1978:73–79.

- Magnell, O., 2017. *Gårdarnas djur – osteologisk analys: Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Upplandsmuseet, rapport 2017:112.
- Müller, H.-H., 1993. Falconry in central Europe in the Middle Ages. *Exploitation des animaux sauvages a travers le temps*. XIIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes. IV° Colloque international de l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire Éditions APDCA. Juan-les-Pins.
- NIKU 2021 = Figur med krone og falk fra 1200-tallet funnet i middelalderparken – men er det en konge eller en dronning? Norsk institutt for kulturminnesforskning (NIKU), 12. desember 2021. <<https://www.niku.no/2021/12/funn-av-kongemed-falk-fra-1200-tallet-men-hvilken-konge/>> [läst 2024-04-28].
- Näsman, U., 1997. Strategies and tactics in Migration period defence. *Military aspects of Scandinavian society in a European perspective, AD 1–1300*. Nørgård Jørgensen, A. & Clausen, B. L. (red.). Köpenhamn.
- Palm, V., 2008. Lyx och vardag i Gråborg. *Gråborg på Öland: Om en borg, ett kapell och en by*. Tegnér, G. (red.). Stockholm.
- Papmehl-Dufay, L., 2012. *Att bana väg genom kulturlandskapet: Kulturhistorisk förstudie inför Förbifart Färjestaden*. Kalmar läns museum, rapport 2012:8.
- (red.), 2020. *I hövdingens kök? Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby oktober 2019*. Kalmar.
 - (red.), 2021. *Hos trälarna och stormän: Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby september och oktober 2020*. Kalmar.
 - (red.), 2022. *Under storkökets golv: Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby september och oktober 2021*. Kalmar.
 - (red.), 2023a. *Fortsättning följer: Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby september och oktober 2022*. Kalmar.
 - 2023b. Järnåldersbebyggelsen i Gamla Skogsby: Fyra år in i de arkeologiska undersökningarna. *Öländska horisonter*. Winberg Sääf, J. & Gunnarsson, G. (red.). Borgholm.
 - (red.) 2024. *Kök eller hall? Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby september och oktober 2023*. Kalmar.
- Paulsson, J., 2016. Arkeologisk förundersökning. Lenstad 2:2–5, fornlämning 9:1, Torslunda socken, Mörbylånga kommun, Öland, Kalmar län. Kalmar läns museum, rapport 2016:5.
- Pesch, A., 2015. *Die kraft der Tiere: Völkerwanderungszeitliche Goldhalskragen und die Grundsätze germanischer Kunst*. Mainz.
- Petersson, M., 2009. *Järnålder på Alvaret: Arkeologisk undersökning av husgrund: Nedra Segerstads alvar, Segerstads socken, Öland*. Kalmar läns museum, rapport 2009:30.
- Prummel, W., 1997. Evidence of hawking (falconry) from bird and mammal bones. *International Journal of Osteoarchaeology* 7:333–338.
- 2018. The archaeological-archaeozoological identification of falconry – methodological remarks and some Dutch examples. *Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*. Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.). Kiel.
- Rasch, M., 1991. Torslunda socken. *Ölands järnåldersgravfält vol. II*. Hagberg, U. E., Stjernquist, B. & Rasch, M. (red.). Stockholm.
- Reinhold, L., 2020. *Gästbad i Gamla Skogsby: En osteologisk undersökning av hallar och festmåltider*. Kandidatuppsats i historisk osteologi, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- 2023. *Djuren i Gamla Skogsby: En osteologisk undersökning med djuren i centrum*. Masteruppsats i historisk osteologi, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Richter, T., 2018. Practicalities of falconry, as seen by a present-day falconer. *Raptor and human – Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*. Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.). Kiel.
- Rundkvist, M., 1996. Järnålderns ringamuletter med knoppar eller vulster. *Fornvännen* 91:13–25.
- Røstad, I. M., 2021. *The language of jewellery: Dress-accessories and negotiations of identity in Scandinavia, c. AD 400–650/700*. Oslo.
- Schulze, H., 1988. Rapport: Antikvarisk kontroll vid ledningsdragning och undersökning av härdar och forntida hästgrav vid fornlämning 81–84, Ölands Skogsby 5:14, 5:6 m fl, Torslunda sn, Öland. Kalmar läns museum (stencil).
- Seiler, A., 2001. *I skuggan av båtgravarna: Landskap och samhälle i Vendels socken under yngre järnålder*. Stockholm.
- Sjöberg, S., 2022. *Att kliva in i ett kök: En studie av hantverks- och brukstraditioner med en lipid- och tunnslipsanalys på hushållskeramik från folkvandringstida Gamla Skogsby, Torslunda socken, Öland*. Masteruppsats i laborativ arkeologi, Stockholms universitet.
- Sjöling, E., Prata, S. & Magnell, O., 2013. Osteologi. *Gamla Uppsala – årsredogörelse år 2012. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Beronius Jörpeland, L. (red.). Riksantikvarieämbetet, UV rapport 2013:78. Stockholm.
- Sten, S. & Vretemark, M., 1988. Storgravsprojektet – osteologiska analyser av yngre järnålderns benrika brandgravar. *Fornvännen* 83:146–156.
- 2001. Skopintull – nya rön om en gammal grav. *Vi får tacka Lamm*. Magnus, B., Orrling, C., Rasch, M. & Tegnér, G. (red.). Stockholm.

- Stenberger, M., 1933. *Öland under äldre järnålder: En bebyggelsehistorisk undersökning*. Stockholm.
- Stilborg, O., 2024. Bilaga 6. Gamla Skogsby's keramiktradition: Analysrapport. *Kök eller hall? Arkeologisk undersökning i Gamla Skogsby september och oktober 2023*. Papmehl-Dufay, L. (red.). Kalmar.
- Tilander, G., 1964. Den krönte falkeneraren i Risinge kyrka och forna tiders falkjakt. *Fornvännen* 59:131–151.
- Vikstrand, P., 2022. *Öländska ortnamn och öländsk landskapshistoria*. Borgholm.
- Vretemark, M., 2007. Osteologisk analys. *Arkeologi vid Borgholms slott: Bebyggelse från järnålder och medeltid*. Stibeu, M. (red.). Linköping.
- 2018. Birds of prey as evidence for falconry in Swedish burials and settlements (550–1500 AD). *Raptor and human – Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*. Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.). Kiel.
- Vretemark, M. & Sten, S. 2008. *Djur och människor i Gråborg. Gråborg på Öland: Om en borg, ett kapell och en by*. Tegnér, G. (red.). Stockholm.
- Wenzel, E., 1996. *Kunsten at jage med rovfugle*. Fredensborg.
- Wienberg, J., 1997. Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde? *META* 1997/4:53–61.
- Zachrisson, T., 2010. Kungsämnerna i Söderby och kungens Sigtuna: Om den materiella kulturen i och kring Söderby i Danmarks socken. *Situne Dei* 2010:163–174.

Summary

Öland's Iron Age settlement is primarily known from extensive above-ground visible remains built in stone, such as ringforts, house foundations and stone fences, providing a unique insight into social organization and hierarchies during the mid-Iron Age. Of more than 1 300, only around 35 houses on the island have been investigated archaeologically. Instead, most studies have been based on the features visible in the landscape. From this, a hierarchical model has been proposed, where the majority of the farms consisted of 1–3 houses and a small proportion can be described as large farms with 4 or 5 houses, where one of the houses usually stands out in size. One of the largest farms on the island is located in the area known as Gamla Skogsby. Here Linnaeus University Archaeology students excavated a 35 m long Migration Period house in the years 2019–2023.

The paper focuses on a single find, more specifically a raptor claw, which was found inside the north long wall approximately in the middle of the house in 2021 and which has been identified as the claw of an eagle. The hypothesis presented is that the claw represents a golden eagle used in falconry, and the archaeological implications of such an interpretation are examined. Falconry as a prestigious hunting method reached Europe from the east during the 5th century, and already

in the 6th century it is indirectly evidenced in Scandinavia in the form of osteological remains of various raptor species in burials, predominantly richly adorned ones and usually interpreted as male graves. From medieval European sources, it is clear that different species were associated with different status, with the largest birds at the very top of the prestige ladder. The presence of an eagle at Gamla Skogsby is then reflected upon and set in relation to the site being one of the largest farms of the period not only on Öland but in the whole of Scandinavia, as well as to various finds and observations in the surrounding area.

The presence of an eagle at Gamla Skogsby testifies to a high-status environment that is well in accordance with the monumental scale of houses at the site and its location in one of Öland's richest areas during the Migration Period. While remaining a hypothesis, the idea of the claw representing a golden eagle used in falconry highlights interesting aspects linked to the understanding of the site that the find material recovered so far in general does not admit. Training a bird of prey is in itself no simple matter, and handling the largest birds in a hunting situation is a spectacular feat that requires courage as well as knowledge, strength and technique. Archaeological as well as his-

torical sources from around Europe indicate that women to a certain extent may have been involved in falconry, which is interesting and worth highlighting not least since the archaeological narrative surrounding elite settlements in the Scandinavian Iron Age is often characterized by a distinctly masculine vocabulary. High-status women are usually primarily made visible either through female-associated crafts or different types of jewelry, as passive carriers

of beauty and links in alliances, in contrast to the active and powerful men. Falconry, however, was primarily associated with class and status, rather than a specific gender. Also, there are many indications that women especially in the late Iron Age could have a prominent role, not least in ritual contexts connected to elite environments. Falconry provides another dimension here, where women may have had an active role as high-status hunters and tamers of the wild.

The Spur Goad from Herslev

Tracing the Legacy of a Western Slavic Rider in Viking Age Denmark

By Leszek Gardela and Trine Louise Borake

Gardela, L. & Borake, T. L., 2025. The Spur Goad from Herslev: Tracing the Legacy of a Western Slavic Rider in Viking Age Denmark. *Fornvännen* 120. Stockholm.

In April 2023, during a metal detector survey at Herslev on Sjælland, a Danish archaeology enthusiast uncovered a remarkable Western Slavic spur goad. This small copper alloy artefact features a three-dimensional horse figure and was originally part of an elaborate spur, representing a group of high-status items known as ‘spurs of the Lutomiersk type’ or ‘zoomorphic spurs’. Similar specimens found across Europe suggest that these spurs were produced in Poland, showcasing a sophisticated ‘animal style’ that developed in the Piast state during the tenth and eleventh centuries. This paper offers a comprehensive analysis of the Herslev goad, placing it in the broader context of analogous items from Poland and other regions of Viking Age Europe. It examines the artefact’s socio-geographical context at Herslev and explores the circumstances of its deposition. The analysis carefully suggests that the goad may have belonged to a prominent equestrian warrior of Western Slavic origin, possibly tasked with an important mission in Denmark.

Keywords: Viking Age, Scandinavia, Western Slavs, Poland, riding equipment, animal style

Leszek Gardela, Ludwig-Maximilians-Universität, Schellingstraße 12, DE-80799 Munich, Germany

leszek.gardela@daad-alumni.de

Trine Louise Borake, Museum Vestsjælland, Forten 10, DK-4300 Holbæk, Denmark
trb@vestmuseum.dk

Introduction

In recent years, amateur metal detecting in Denmark has contributed enormously to widening our knowledge of the Viking Age and its material culture (e.g. Dobat 2016; Petersen 2016; Pentz 2018; 2023; Klæsøe *et al.* 2020; Gardela *et al.* 2023b). Small metal artefacts dated between the eighth and eleventh centuries AD, ranging from coins to jewellery and from fragments of weapons to high status riding equipment, are discovered virtually on a weekly basis in different parts of the country. Unsurprisingly, the

majority of finds recovered as a result of amateur metal detecting in Denmark stem from Scandinavia, and their decoration represents characteristic Northern European art styles. Due to the fact that from the early days of Viking Age archaeology in Scandinavian-speaking countries there has been considerable scholarly interest in metal artefacts – leading to the development of elaborate classification systems and typologies as well as the publication of specialist studies and vividly illustrated find-catalogues – it is fairly

uncomplicated, even for amateurs, to correctly identify and interpret objects of local Scandinavian provenance (e.g. Rygh 1885; Petersen 1928; Paulsen 1939). Every once in a while, however, detectorists and professional researchers come across small metal objects that evidently stem from non-Scandinavian cultural milieus. Among these discoveries are coins linked to various European ruling houses as well as foreign jewellery, weapons, and riding equipment. Immediate and correct identification of such artefacts, especially if they are poorly and/or fragmentarily preserved, is not always straightforward. Interpretative challenges arise from a lack of awareness of non-local material culture, linguistic barriers, and inaccessibility of specialist literature, as well as the still insufficient collaboration and exchange of archaeological knowledge between Viking Age researchers from different countries.

Recent studies show that among the numerous metal finds recovered from the Danish soil there is an increasing number of objects associated with Slavic and Baltic peoples (Kastholm *et al.* 2017; Gardela 2022a; in press-e; Jensen 2023) as well as with nomads originating from Central and Eastern Europe (e.g. Jensen 1991; 1993; Hedeager Krag 2010; Thorsen & Grundvad 2021; Grundvad 2022). Collectively, the corpus of ‘culturally-foreign’ material is still relatively small, but it is undoubtedly poised to expand in the future. As these items are usually discovered stray and are not directly associated with Viking Age architectural features or graves, it is challenging to determine *how* and *why* they ended up in the Danish soil. Were they lost or discarded by non-Scandinavian travellers, settlers, or mercenaries? Or were they purchased, looted or acquired in other ways in distant lands and then brought to the North by Scandinavians? In other words, do these ‘exotic’ paraphernalia provide evidence of the movement of foreign people or are they simply indicative of the movement of objects?

It is usually challenging to provide straightforward answers to these questions. In exceptional cases, however, using a wide array of contextual and comparative data, one may have more confidence in interpreting a foreign object’s biography and unravelling *how* and *why* it

ended up in the soil in a particular location. In this paper, we make an attempt to investigate one such case. The object in focus is a copper alloy spur goad discovered at Herslev on Sjælland, Denmark.

Find circumstances and setting

The goad was found in April 2023 by a metal detectorist, Henrik Haure, just south of the small medieval village Herslev (fig. 1). Since 2015, the fields in this area have been regularly surveyed revealing more than 700 detector finds. In the twentieth century, a golden serpent ring from the Roman Iron Age and a golden pendant from the Germanic Iron Age were randomly discovered, but it was the name of the village that really spurred detector surveys. The prefix *Her-* may refer to a warrior or army leader whereas the suffix *-lev* suggests an Iron Age origin (Albris 2015, pp. 11–12). Inspired by the significant placename and find assemblage, a small trial excavation was initiated on the western field in 2017 to determine the presence of any structures below the surface. From multiple post holes and

Fig. 1. Location of Herslev and other significant sites nearby mentioned in the text. Figure by Trine Louise Borake.

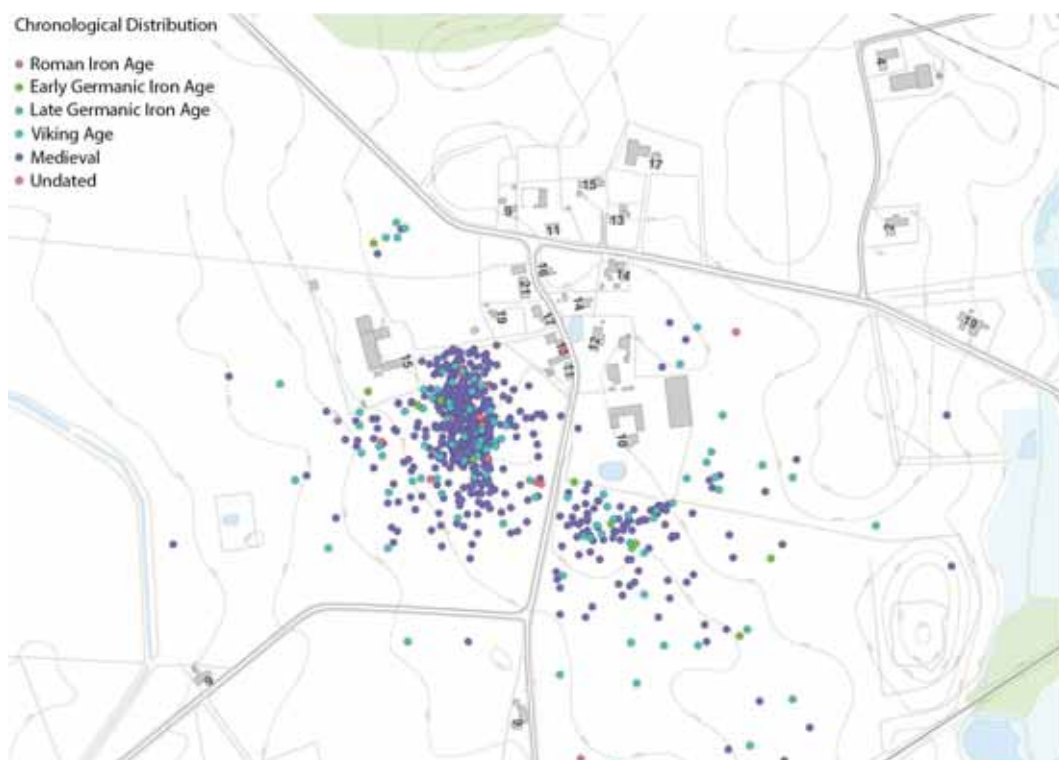

Fig. 2. The spread of detector finds on the fields south of the village Herslev. Figure by Trine Louise Borake.

traces of a medieval farmstead with well-preserved cultural layers, it was evident that the site had been settled from the Viking Age to the Middle Ages. Further work focused on rescue excavation of the medieval farmstead, and little is therefore known of the Viking Age settlement.

As detector surveys continued further east, a concentration of objects became apparent here as well, suggesting two separate farmsteads functioning from the Viking Age to the Middle Ages (fig. 2). The majority of the recovered artefacts date to the Middle Ages and are mainly represented by coins of low value. A smaller part of the find-corpus can be dated to the Viking Age, and only a few artefacts belong to the Germanic Iron Age. Some objects are conspicuous: a large piece of clip-gold (x277), a patrice for refined penannular brooches (x340), a gaming piece of presumed walrus bone, a lavish silver chain terminal (x666), and a dragonhead lock for a shrine (x718) to mention a few. A Baltic dress-

pin was also found (x214) (fig. 3). However, with the remarkable accumulation of detector finds in Denmark in mind, the artefactual assemblage at Herslev does not stand out in any particular way and does not indicate any connections to a Slavic warrior elite.

However, does the socio-geographic setting suggest otherwise? The village of Herslev never became a medieval church town, and there is no written evidence of a medieval manor or other inherent legacy implying a significant Viking Age location. Nevertheless, it has been suggested that *-lev* place names reflect land ownership related to specific functions, such as an army leader represented by the prefix *Her-* (Peterson 2010, pp. 189–190). Contemporary to the Herslev site, and in the approximate vicinity, the assembly site of Tissø and the Trelleborg fortress are located. The Tissø complex shows evidence of large gatherings involving ritual feasting and extensive handicraft and trade, including many

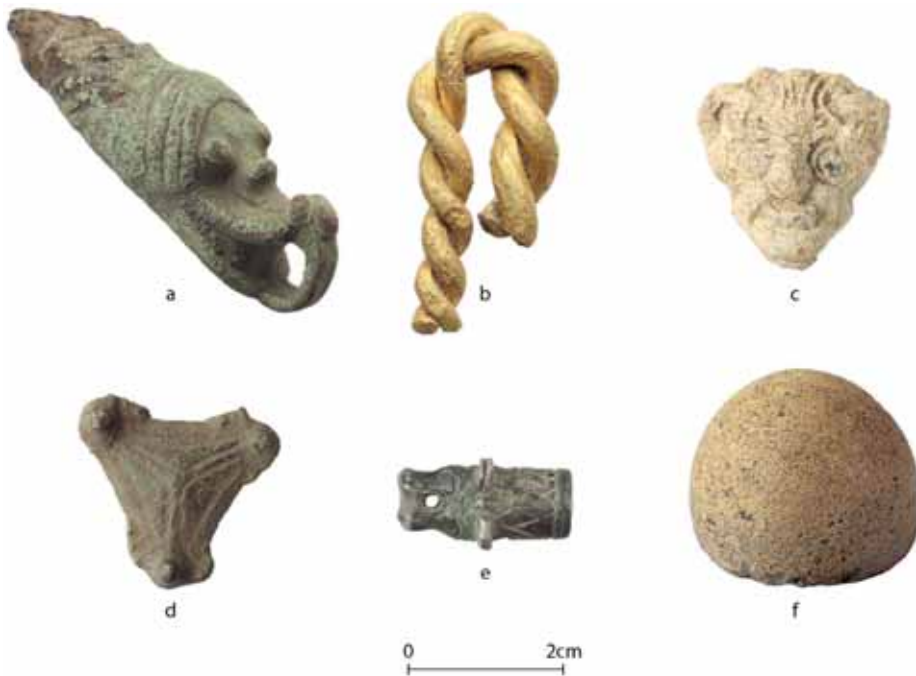

Fig. 3. Selection of Viking Age artefacts discovered at Herslev: a) dragonhead lock; b) gold wire; c) patrice for a penannular brooch; d) fragment of a Baltic pin; e) dragonhead chain terminal; f) gaming piece, presumably made of walrus bone. Photos by Museum Vestsjælland. Figure by Leszek Gardela.

foreign objects. The isotopic signatures of the individuals from Trelleborg buried in the adjacent cemetery suggest that some were non-local. Combined with clear traces of Slavic and Baltic material culture found at Trelleborg, it is plausible that people of Slavic origin lived in this area (Price *et al.* 2011). The main road known from later historical maps (but with a presumed predecessor) does not run anywhere close to Herslev, however, leaving it on the outskirts of any known or apparent travel or trading route. Accordingly, the socio-geographic setting does not offer much insight regarding the presence of the spur goad in this specific find spot but draws the contour of a region with significant foreign interests and relations.

The Herslev spur goad is ca. 5.4 cm long and 1.3 cm high (measured from the base to the back of the horse figure). It is made of copper alloy, round in cross-section, and has an iron core which runs through the entire object. On

top of the goad stands a small three-dimensional quadruped with the head turned backwards, most likely a horse. Another decorative feature is a knob positioned in front of the animal. The knob carries a delicate braided ornament.

Despite its small size, the Herslev goad is a find of considerable international significance. Its importance can be attributed to four key factors: 1. its provenance; 2. its symbolic meaning; 3. its location in Denmark; and 4. its broader implications for cross-cultural interactions in Viking Age Scandinavia.

Even though the artefact from Herslev represents only a small fragment of a very complex spur, close analogies from Poland permit a complete and reliable reconstruction of its original appearance (fig. 4). Equestrian equipment of this kind is widely known in Polish archaeology as ‘spurs of the Lutomiersk type’ or ‘zoomorphic spurs’, the former name referring to the site of Lutomiersk in Central Poland where the first

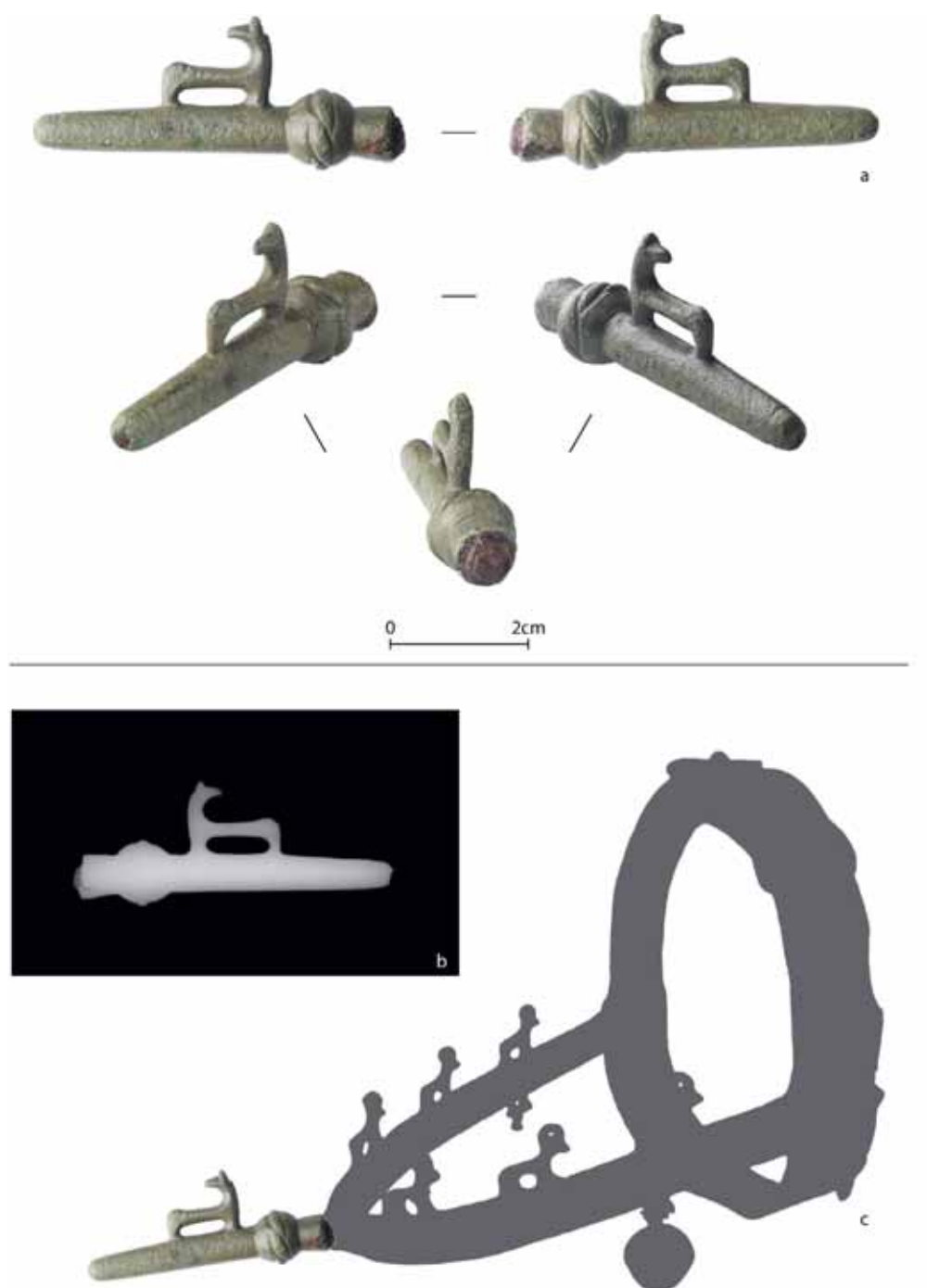

Fig. 4. The Herslev goad (a), an x-ray showing the goad's construction (b), and a reconstruction of the zoomorphic spur it was once part of (c). Photos by Museum Vestsjælland. Figure by Leszek Gardela.

specimens were discovered in 1949. In order to set the stage for in-depth investigations of the Herslev goad and its importance for Viking Age research, it is crucial to briefly introduce the Lutomiersk finds as well as other examples of analogous artefacts from present-day Poland, Germany, Russia, Ukraine, and Sweden.

Zoomorphic spurs in context: the cemeteries of Lutomiersk, Cieple, and Cerkiewnik

The Lutomiersk cemetery in Central Poland is crucial to the study of zoomorphic spurs. Discovered accidentally in 1940 by Jewish forced labourers from the Łódź Ghetto, the site revealed a richly decorated Viking Age sword representing Jan Petersen's type S (Jażdżewski 1951; Nadolski 1959b, p. 9; on S-type swords, see also Petersen 1919; Androshchuk 2014, pp. 74–76; Hergesell & Snítily 2020; Gardela 2025, pp. 173–177). In 1941, German-led excavations began but were halted due to the lack of Scandinavian/'Viking' artifacts, which the Nazis hoped to use for propaganda (Jażdżewski 1951, p. 91; Nadolski 1959b, p. 9).

After the war, in 1949, Polish archaeologist Konrad Jażdżewski resumed work at the site, uncovering around 100 graves (Jażdżewski 1951; 1952; Abramowicz 1962b; see also Nadolski *et al.* 1959). His excavations immediately attracted a lot of attention from Polish and international scholars: during the first season in 1949, even Holger Arbman himself visited the site (Abramowicz 2010, pp. 300–302; Gardela 2019a, pp. 56–57; 2019b, pp. 247–248). Arbman confirmed that there was nothing Germanic about the Lutomiersk finds.

The majority of the graves at Lutomiersk were inhumations, but a number of cremation graves were identified as well, a feature that is unusual in early medieval Poland where so-called 'bi-ritual' burial grounds are rarely encountered (see, for instance, the cemeteries at Bilczew and Dziekanowice: Gorczyca & Schellner 2012; Wrzeńska & Wrzeński 2021; on cremations in the Western Slavic area, see Kostrzewski 1960; Zoll-Adamikowa 1975; 1979; Gardela in press-g). Another peculiarity at Lutomiersk was the remarkably high proportion of graves furnished with weapons (axe heads, spearheads,

swords) and riding equipment – a feature rarely seen in tenth–eleventh century cemeteries in the Western Slavic area, especially in Poland (on graves with equestrian equipment in the Piast state and Pomerania, see Sikora 2023; Gardela & Kajkowski 2023). Precise dating of the burial assemblages is difficult to determine, but they are generally placed between the very end of the tenth century and the early eleventh century, a period that aligns with the reign of Mieszko I (born ca. 922–945, died 992 AD) and his son, Bolesław the Brave (born 967, died 1025 AD).

Graves 5 and 10 were among the richest in the cemetery (figs. 5–6) and both contained zoomorphic spurs. Despite remarkably similar furnishings, however, the two graves represented very different funerary traditions: cremation and inhumation respectively. Based on the size of grave 10 (430 x 250 cm), as well as its construction and layout, there are good reasons to believe that it was a chamber grave. In early medieval Poland, chamber graves were constructed for people belonging to the social elite (e.g. Janowski 2015; Błaszczuk & Stępniewska 2016; Błaszczuk 2017).

An interesting aspect of graves 5 and 10 is that, in both instances, the zoomorphic spurs were found incomplete and lacked goads which are absolutely essential for any spur to function properly (on Viking Age spurs in different cultural milieus, see Hilczerówna 1956; Goßler 1998; Pedersen 2014, pp. 101–106 with further references therein). It is challenging to determine with absolute certainty if the absence of goads results from their destruction during the cremation ritual (in the case of grave 5), post-depositional processes, grave re-opening procedures, or simply some unfortunate oversight in the course of excavation work. Considering that at Lutomiersk goads were absent in *all* four zoomorphic spurs from two different graves, however, one may speculate that for some reason they had been deliberately removed by the people responsible for the funerals. Such acts may have been religiously motivated – the mourners may have wanted to keep parts of the spurs as potent heirlooms or memorabilia or needed the goads to conduct additional rituals somewhere away from the cemetery. The removal of the goads

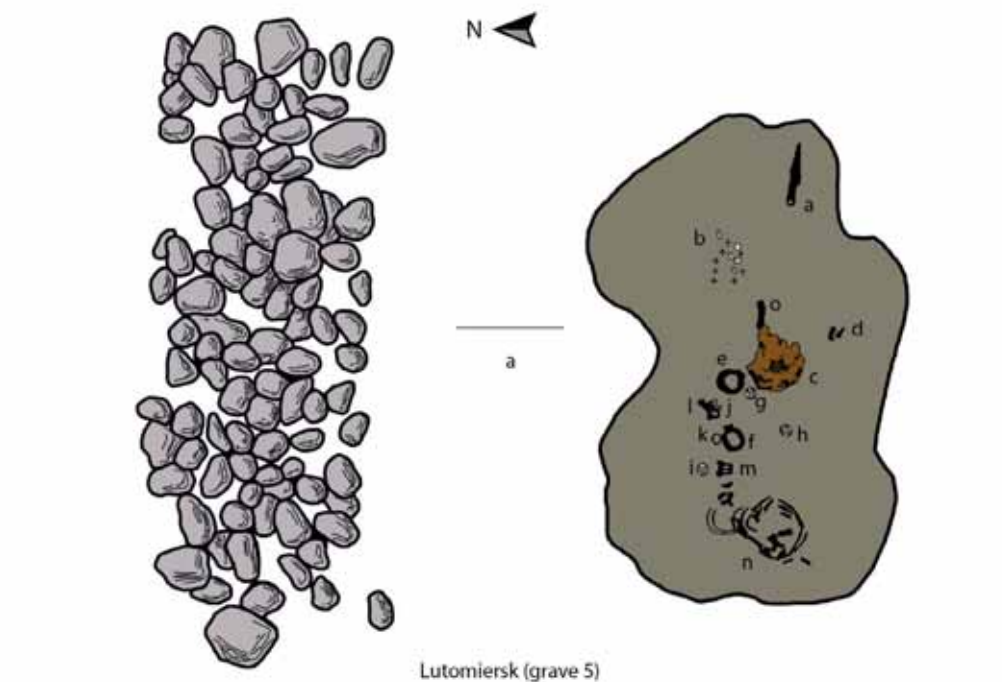

Fig. 5. Lutomiersk grave 5: a) plan of the grave showing the external layer (left) and the layout of the assemblage (right: aa – spear; ab – cremated human bones; ac – remains of a saddle; ad – iron fragment; ae–af – stirrups; ag–aj – strap distributors; ak – ring from a bit; al – iron fragment; am – iron buckle; an – bucket; ao – iron fragment); b) four copper alloy strap distributors with animal heads (probably cattle); c) reconstruction of the bridle from grave 5; d) zoomorphic spur. Illustration (a) by Leszek Gardela, illustration (c) by Mirosław Kuźma. Photos courtesy of Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Figure by Leszek Gardela.

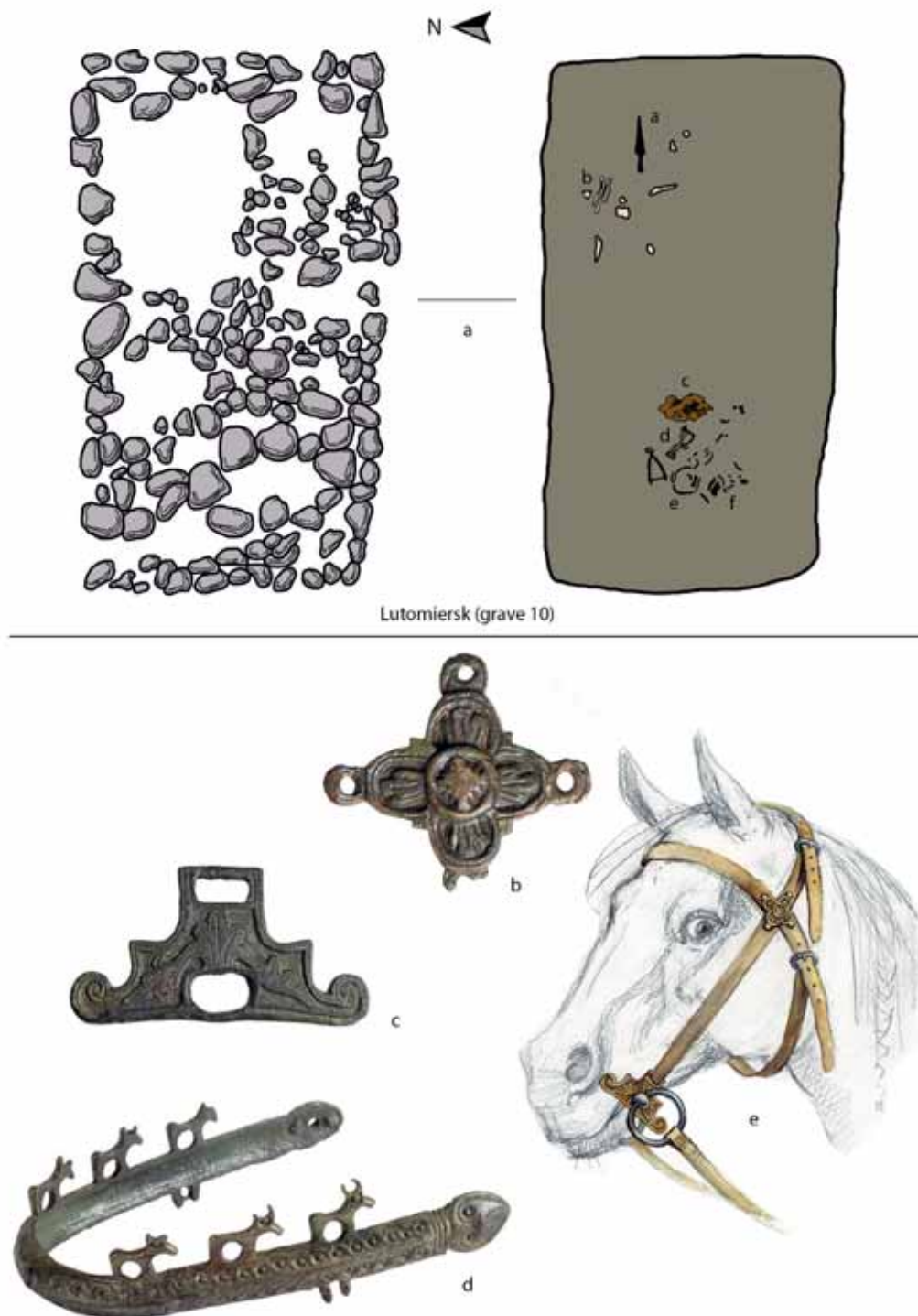

Fig. 6. Lutomiersk grave 10: a) plan of the grave showing the external layer (left) and the layout of the assemblage (right: aa- spear; ab – human bones; ac – remains of a saddle; ad – stirrups and other elements of riding equipment; ae and af – fragments of two buckets); b) cross-shaped distributor; c) cheekpiece; d) zoomorphic spur; e) reconstruction of the bridle from grave 10. Illustration (a) by Leszek Gardela, illustration (e) by Mirosław Kuźma. Photos courtesy of Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Figure by Leszek Gardela.

would not have been a problem – they did not form an integral part of the copper alloy body of the spurs and were attached to them by means of an iron rivet. If this line of reasoning is correct, then perhaps the stray finds of goads, such as the one from Herslev that concerns us here, ought to be seen not only as ‘accidental losses’ (which is how they are usually interpreted – see Gardela *et al.* 2019c; Michalak & Gardela 2020) but also as potential traces of ritual acts involving the discarding or deliberate deposition of spur-fragments in the open landscape.

The rich assemblages of graves 5 and 10 from Lutomiersk help contextualise the zoomorphic spurs, offering valuable insights into the identity of their owners (presumably equestrian warriors), the equipment they might have used (spears, stirrups, and very particular types of bridles), and how these individuals were perceived by the society. Moreover, considering the remarkable stylistic and semantic consistency in the decoration of *all* animal style artefacts from graves 5 and 10 (where specific motifs on the spurs and bridle parts evidently establish ‘citational relationships’ echoing Howard Willams’ concept of mortuary and material citations – see below and fig. 10), it is reasonable to assume that this distinctive riding gear formed a ‘set/kit’. All this leads to the cautious assumption that such luxurious equipment was commissioned by a prominent authority (e.g. chieftain or duke) and distributed among a very special group of people.

A tenth century account by a travelling merchant Ibrāhīm ibn Yacqūb from Tortosa in the Caliphate of Córdoba sheds interesting light on the relationship between the Piast ruler and his warriors. In discussing the Western Slavic world, ibn Yacqūb clearly states that duke Mieszko I gave his men ‘clothing, horses, weapons, and everything they needed’ (Bogacki 2005; 2007a; 2007b). Judging by the geographical distribution of various Western Slavic animal style artefacts, the majority of which are found in Greater Poland and Kuyavia, it is highly probable that luxurious equestrian equipment, such as the zoomorphic spurs and bridles, was manufactured somewhere in the heart of the Piast state and under Piast supervision. The workshops may have

been located, for instance, in Poznań, Giecz and/or Ostrów Lednicki. Recent discoveries of unfinished animal style metal objects in the vicinity of Ostrów Lednicki strongly support this view (Gardela in press-a; in press-b; in press-f).

Overall, the two assemblages from graves 5 and 10 at Lutomiersk provide invaluable insights into the ‘material markers’ of the warrior elite in the Piast state. The individuals who used such luxurious, consistently designed, and symbolically charged war-gear, probably formed a kind of ‘ingroup’, reminiscent of a modern subculture. The characteristic animal style decoration of their equipment allowed them to express their social position, identity, group cohesion, and religious belief (on ingroup identification in the Viking Age and the idea of material markers in Scandinavian and Slavic worlds, see Raffield *et al.* 2016; Gardela & Kajkowski 2021).

Another site of crucial importance that enhances our understanding of the social context of the zoomorphic spurs is a tenth-eleventh century cemetery at Cieple in Eastern Pomerania, Poland (Wadył 2019). As many as four graves with high-status riding equipment have been found there (V; 35/2008; 42/2009; 43/2009), but only one of them contained spurs of the kind that interests us here.

The grave in question is numbered 42/2009 (fig. 7). It held the remains of an adult individual (*maturus*, ca. 40–49 years old at death) interred in a coffin placed within a wooden chamber. The body was arranged in a supine position and oriented N–S with the head to the north. A broad range of objects accompanied the deceased, including weapons and riding equipment: a spearhead (Jan Petersen’s type E), a sword (Jan Petersen’s type Z; on similar swords, see Androschuk 2014, pp. 84–86; Gardela 2025, pp. 178–184), a set of stirrups, a bridle with bits (Gardela *et al.* 2019b), and the iconic zoomorphic spurs. Although grave 42/2009 from Cieple is certainly more opulent in terms of its contents compared to grave 10 from Lutomiersk, the arrangement of weapons and riding equipment is remarkably similar. This suggests that there may have been established patterns or conventions in mortuary practices, which the mourners deliber-

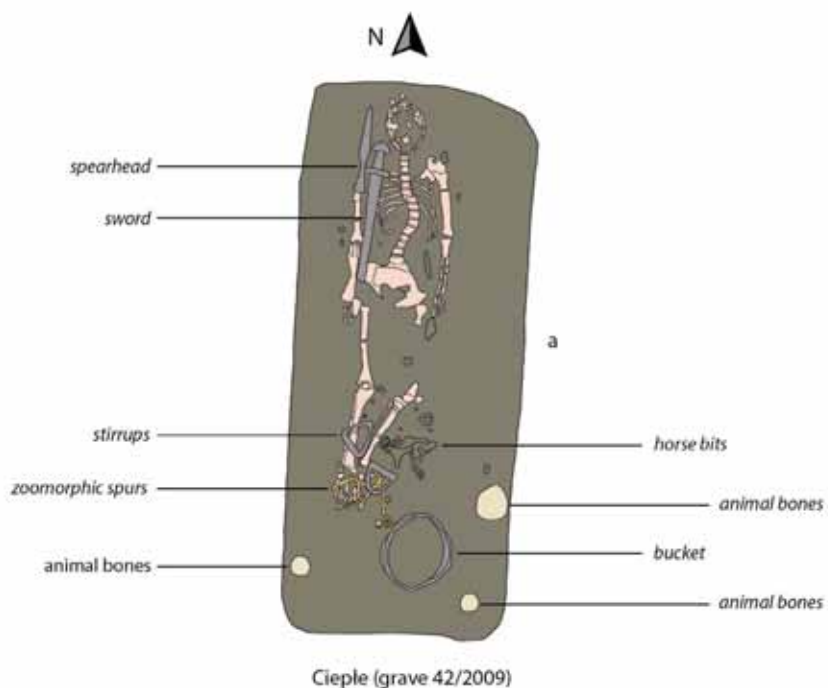

Fig. 7. Cieple grave 42/2009: a) plan of the grave; b) horse bits; c) stirrup; d) sword. Illustration by Leszek Gardela. Photos courtesy of Sławomir Wadyl and Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. Figure by Leszek Gardela.

ately adhered to when interring individuals with zoomorphic spurs.

As already noted above, the funerary contexts of zoomorphic spurs, especially the presence of high-status weapons (e.g. a lavishly ornamented sword in Cieple grave 42/2009 and a silver-inlaid spearhead in Lutomiersk grave 5) permit the assumption that the deceased buried with them were equestrian warriors. This assumption is additionally supported by the results of bioarchaeological analyses of the human remains from grave 42/2009 which indicate that this individual was robustly built, had degenerative changes in the spine and peripheral joints, as well as injured feet (Pudło *et al.* 2019, pp. 418, 422). The degenerative changes in particular may have resulted from wielding weapons and horse riding. All this data, together with the man's relatively old age (by Viking Age standards), lead to the conclusion that he was a 'seasoned warrior'.

Regrettably, nothing specific can be said about the human remains from graves 5 and 10 from Lutomiersk. The state of preservation of the osteological material is poor (Kapica 1959; Grygiel 2014), but perhaps future advancements in bioarchaeology will help extract additional information.

Cieple and Lutomiersk are not the only cemeteries with zoomorphic spurs. One cremation grave (nr 7) from a small burial ground at Cerkiewnik in the region of Warmia in Poland also held a fragmented spur of exactly this type (Ziemlińska-Odoj 1992, pp. 122–131; Dębowska 2001). In addition to the spur, this grave contained several iron fittings, possibly from a belt or bridle, as well as broken clay vessels. Interestingly, burnt horse bones were identified in the burial pit, suggesting that either a whole animal or some of its body parts were cremated in the course of the funeral (for other examples of Western Slavic graves with horse remains, see Miechowicz 2023). Moreover, two ribs, presumably from a pig, were found. Anthropological analyses of the cremated human remains from grave 7 at Cerkiewnik indicate that the deceased person was middle-aged (*adultus-maturus*). The presence of a zoomorphic spur at a site so far away from the heart of the Piast state and in

an area dominated by Prussian/Baltic tribes is intriguing. Given the other evocative contents of the Cerkiewnik grave (especially the presence of horse bones), however, it is unlikely that the spur ended up in the assemblage accidentally; it is rather more probable that it was deliberately buried with its presumed Western Slavic owner. The exact reason why this person came to the Baltic territories is unknown. New analyses of the Cerkiewnik grave are currently underway as part of the *Slavs in the North* project.

Presumably, the recent discovery of a goad belonging to a zoomorphic spur at Kumachevo on Sambia Peninsula in present-day Russia is yet another reflection of the long-distance connections that the Western Slavic elite maintained with representatives of foreign cultural groups (Wadyl & Skvorcov 2018) (fig. 8f). The immediate context of the Kumachevo goad is ambiguous, but it is not unlikely that – as in the case of Cerkiewnik – the artefact stems from a damaged cremation grave.

The presence of zoomorphic spurs (or their fragments) in cremation graves outside the Piast state – where, unlike in eleventh-century Greater Poland and Pomerania, cremation was the standard burial practice – is intriguing. Some researchers may thus be inclined to conclude that the deceased were non-Slavic. However, such conclusions should be made with caution. As discussed earlier, the Lutomiersk cemetery shows that, in the tenth–eleventh centuries, individuals with zoomorphic spurs were buried in various ways, including cremation, even within the same site. This variability likely reflects personal preferences, enduring traditions, or other socio-religious factors. Therefore, it is premature to dismiss the possibility that the individuals buried in Cerkiewnik and Kumachevo were Slavic (see Wadyl & Skvorcov 2018, p. 228) simply because they were cremated and buried 'far from home'.

In conclusion, the graves from Cieple and Lutomiersk distinctly stand out, not only among other graves with zoomorphic spurs but also among all early medieval graves from the Piast state and Pomerania. In fact, they rank among the richest tenth- and eleventh-century graves ever discovered in Poland. Although zoomorphic spurs have not yet been discovered in the

‘central’ strongholds of Giecz, Ostrów Lednicki, and Poznań, other artefacts *directly* linked (in both stylistic and semantic sense) to the grave assemblages with zoomorphic spurs from Lutomi-ersk have been found in these locations. Notably, these include cross-shaped and animal-head strap distributors for horse bridles (Gardela in press-b) of *exactly* the same kind and size as those from graves 5 and 10 at Lutomi-ersk. These distinctive artefacts strongly suggest that all these sites, along with the people who once inhabited them, were enmeshed within a complex web of relationships.

Knowing that ‘the dead do not bury themselves’, it is usually challenging to argue that burial assemblages truly *belonged* to the deceased and reflected their identities and professions (e.g. Williams 2006; Williams & Sayer 2009; Härke 2014). Nevertheless, considering the remarkably evocative material from Cieple and Lutomi-ersk, in conjunction with its broader context, it is reasonable to speculate that in these very particular cases at least the weapons and riding gear *were indeed* personal possessions of the dead. If we accept that social status can be inferred from these outstanding burial goods, it appears that the individuals who used zoomorphic spurs belonged to the highest echelons of society. Consequently, it is probable that they had close ties to the Piast dynasty and its leading figures, namely the aforementioned Mieszko I and/or his son Bolesław the Brave.

Find-contexts and symbolic meanings

Altogether, apart from Herslev in Denmark, there are now as many as nine sites in Germany, Poland, Russia, Sweden, and Ukraine that have yielded either complete examples of zoomorphic spurs or their fragments (fig. 8). Condensed information about the find-contexts is provided in table 1 below.

The geographical distribution, as seen on the attached map (fig. 9), is admittedly broad, but the majority of the specimens are from Poland, suggesting that this is where they were originally produced. Four find-spots (Cieple, Lubniewice, Lutomi-ersk, and Wrocław Ostrów Tumski) are located within areas that fell under the influence or control of the Piasts. Some of

the remaining find-spots are located in or fairly close to important trade hubs (Schwerin) or martial related architecture (Herslev), namely the ‘Trelleborg’ fortress on Sjælland. As noted above, the presence of zoomorphic spurs or their fragments outside the remit of the Piast state can be interpreted as evidence of long-distance connections and cross-cultural interactions.

Beyond their exceptional material value, zoomorphic spurs hold significant symbolic meanings and may serve as valuable aids in uncovering aspects of Slavic mythology. There are strong reasons to believe that they are models of the pagan cosmos and that they encode a story about the genesis of the world and the cosmic struggle between the gods and/or their animal avatars. Symbolic aspects of zoomorphic spurs have been discussed in detail in several other studies (e.g. Gardela 2018; Gardela *et al.* 2019a) which is why in the present paper these themes are treated cursorily.

In briefly discussing the symbolic content of the spurs, it is worth noting that their decoration – featuring depictions of animals such as snakes, birds, cattle, and horses – is stylistically and semantically consistent with a wide range of other Western Slavic artifacts found in Poland (e.g. knife sheath fittings, elements of horse bridles, *kaptorgas*), while also diverging significantly from the art of Viking Age Scandinavia and the Baltic states. These stylistic and semantic parallels or ‘material citations’ (to use Howard Williams’ terminology – see Williams 2016) were probably deliberate and associated with the sphere of pre-Christian belief. Taken collectively, they can be seen as expressions of ‘the Western Slavic animal style’ and its particular local variant that saw its heyday in the Piast state in the late tenth and eleventh centuries (on the animal style in the Western Slavic world, see Žak 1959; Abramowicz 1962a and more recently Gardela 2024b; Gardela 2025, pp. 59–68; Gardela in press-a; in press-f).

Material citations and the Western Slavic animal style in Viking Age Scandinavia

The aforementioned concept of ‘material citation’ is defined by Williams (2016, p. 407) as: ‘practices of selection and deployment of arte-

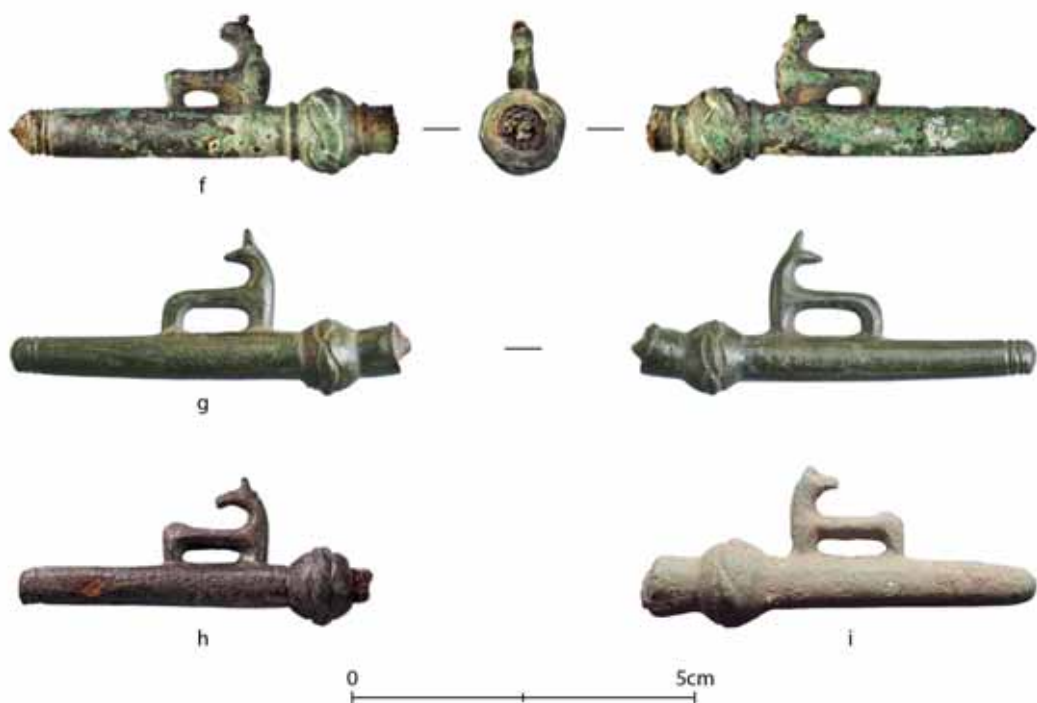

Fig. 8. Selection of zoomorphic spurs and their fragments: a) spur from Cieple (42/2009); b) strap mount; c) disc-shaped 'slider'; d) strap mount; e) buckle; f) spur goad from Kumachevo; g) spur goad from Lubniewice; h) spur goad from Skegric; i) spur goad from Herslev. Photos (a–f) courtesy of Sławomir Wadyl and Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, photo (g) courtesy of Arkadiusz Michalak, photo (h) courtesy of Bengt Söderberg, photo (i) courtesy of Henrik Haure. Figure by Leszek Gardela.

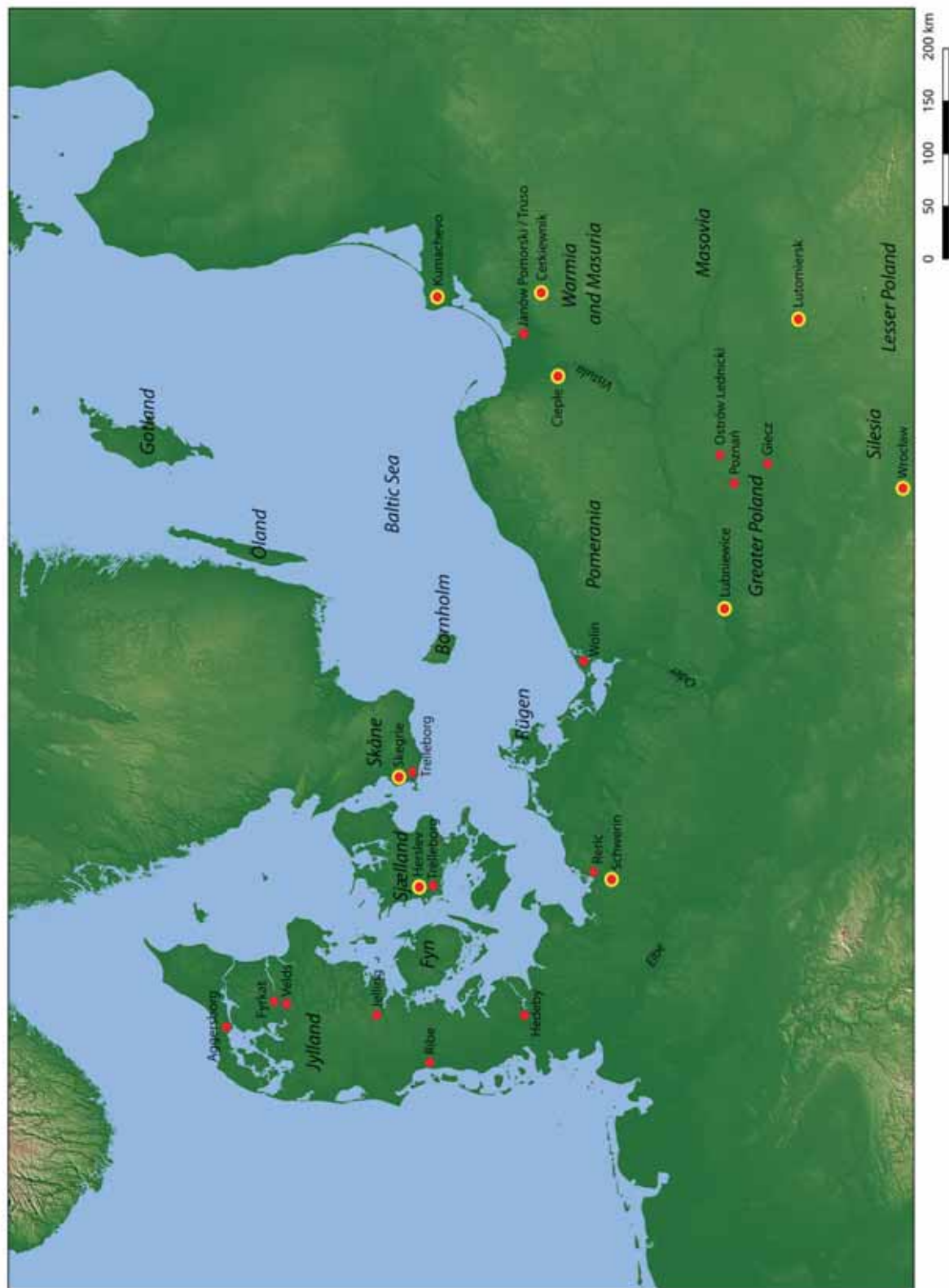

Fig. 9. Map of Europe with the find-spots of zoomorphic spurs (or their fragments) marked with yellow circles. Map by Leszek Gardela, based on a template by Jerzy Sikora.

Table 1. Core information about the find-contexts of Western Slavic zoomorphic spurs.

No.	Location	Context	Accompanying assemblage	Basic references
1.	Cerkiewnik, woj. warmińsko- mazurskie, Poland	Cremation grave (nr 7)	<i>In the grave pit:</i> two small fragments of a thin copper alloy plaque; iron buckle; iron knife; iron fitting with iron and copper alloy rivets; five iron fittings with (iron?) rivets; indeterminate piece of metal; four fragments of a zoomorphic spur; horse bones <i>In the fill of the grave pit:</i> small copper alloy plaque; rectangular iron buckle; two flint tools; multiple pieces of charcoal; numerous pottery shards (making up two clay vessels) <i>In the vicinity of the grave:</i> a disc-shaped ‘slider’ with a swastika motif (analogous to the zoomorphic spur parts found in grave 42/2009 at Cieple)	Ziemlińska-Odoj 1992, pp. 122–131; Dębowska 2001
2.	Cieple, woj. pomorskie, Poland	Inhumation grave (chamber grave with a wooden coffin)	Spearhead (Jan Petersen type E); sword (Jan Petersen’s type Z); whetstone/touchstone; horse bit with cheekpieces; two stirrups (Świątosławski’s type III:B–C; see also Świątosławski 1990); two complete zoomorphic spurs; iron buckle; silver buckle; fragmented silver foil; three hooks/clasps (perhaps for leg wrappings); four strap mounts; wooden bucket with iron rims; indeterminate animal bones	Ratajczyk 2013; Gardela <i>et al.</i> 2019a; 2019b
3.	Herslev, Sjælland, Denmark	Stray find	-	-
4.	Kumachevo, ob. Kaliningrad, Russia	Cremation grave (?)	-	Wadył & Skvorcov 2018
5.	Lubniewice, woj. lubuskie, Poland	Stray find	-	Michalak & Gardela 2020

No.	Location	Context	Accompanying assemblage	Basic references
6.	Lutomiersk, woj. łódzkie, Poland	Cremation grave (nr 5)	Spearhead (Nadolski's type V – see Nadolski 1959a, pp. 54–56); arrowhead (Nadolski's type I – see Nadolski 1959a, p. 56); two stirrups (Nadolski's type I – see Nadolski 1959a, p. 59); two zoomorphic spurs; fragments of leather (presumably from a saddle or some kind of container); horse bridle consisting of an iron bit and four copper alloy strap distributors; iron buckle; wooden bucket; fragment of an indeterminate iron object	Jażdżewski 1951
7.	Lutomiersk, woj. łódzkie, Poland	Inhumation grave (nr 10; possibly a chamber grave with an external layer of stones)	Spearhead (Nadolski's type V – see Nadolski 1959a, pp. 54–56); two stirrups (Nadolski's type I – see Nadolski 1959a, p. 59); two zoomorphic spurs; horse bridle consisting of an iron bit with two copper alloy cheekpieces, two strap distributors and a cross-shaped object; a large iron buckle; fragments of leather (perhaps from a saddle); two wooden buckets; iron strike-a-light; small pottery shards; indeterminate and fragmented iron object	Jażdżewski 1951
8.	Schwerin, Kr. Mecklenburg-Vorpommern, Germany	Settlement site	-	Konze & Ruchhöft 2017
9.	Skegrie, Skåne, Sweden	Stray find	Magnate farm; churchtown; old communication route; dress-ornaments and jewellery; Arabic coins and weights	Gardela <i>et al.</i> 2019c
10.	Ukraine (indeterminate location)	Stray find	-	Gardela & Kajkowski 2023
11.	Wrocław Ostrów Tumski, woj. śląskie, Poland	Stronghold	-	Kaźmierczyk & Lasota 1979; Wachowski 2006

facts, substances, images, architectures, monuments, and spaces that, separately and in combination, created mnemonic material references to other things, places, peoples and times'. In the case of zoomorphic spurs (as well as stylistically-related artefacts), these 'citations' are materialised in the form of specific animals (cattle, snakes, horses, and birds) which held great significance in the Western Slavic pre-Christian system of belief (fig. 10).

The deep symbolism of birds, cattle, horses, and snakes in Western Slavic worldviews likely accounts for their frequent depiction by late tenth and eleventh century artists. These motifs appear not only on zoomorphic spurs but also on a variety of other objects, including jewellery, weapons, bridles, stirrups, metal and organic vessels, and everyday utensils (Gardela in press-a). It is particularly noteworthy that in Western Slavic art, the snake – sometimes depicted as a winged hybrid – emerges as one of the

most prevalent decorative motifs on tenth- to eleventh-century metal artifacts from Poland, with a strong presence on knife sheath scabbards (e.g. Szczepanik 2017) but also on copper alloy cheekpieces and other elements of riding equipment (Gardela & Kajkowski 2021) (fig. 11). Cattle, too, is 'cited' on different types of goods, such as silver temple rings known in Polish as *kablączki skroniowe* and small containers known as *kaptorgas* (Kóčka-Krenz 1993, pp. 78–79, 84–86). Presumably, it is also cattle heads that are shown on the openwork strap distributors found in the aforementioned grave 5 at Lutomiersk (see fig. 5b) (Gardela & Kajkowski 2023, pp. 179–183). Intriguingly, it is often the case that in the Western Slavic animal style cattle is represented in groups of three (i.e. on the arms of zoomorphic spurs, on temple rings, on strap distributors, and on rectangular *kaptorgas*), which – in combination with medieval written accounts concerning Slavic paganism (Rosik 2023) – confirms that

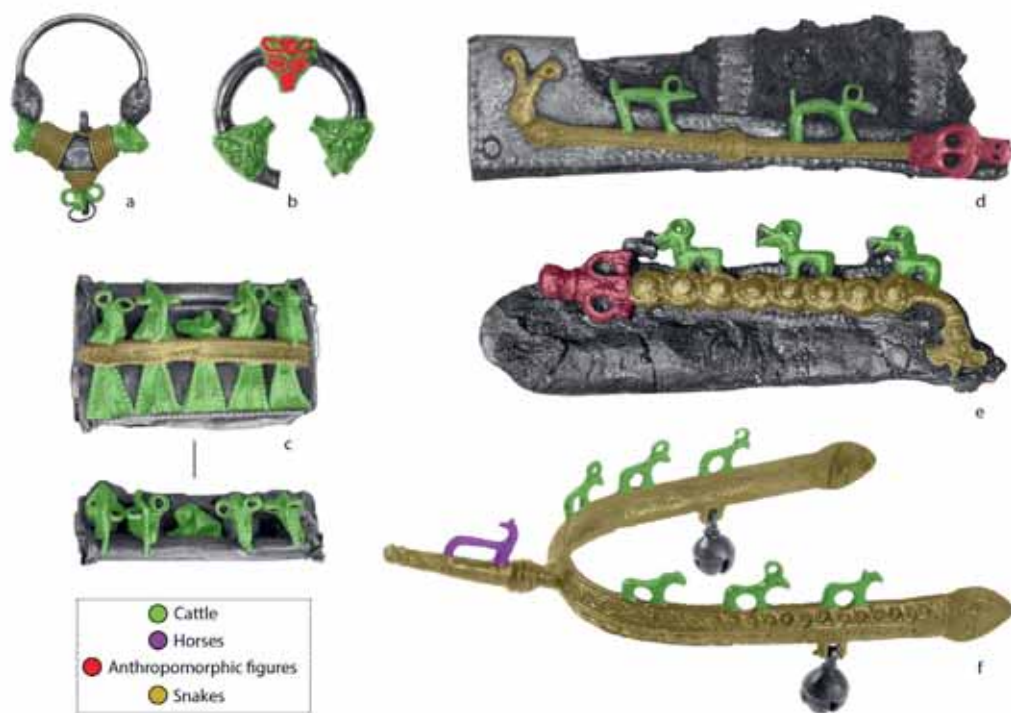

Fig. 10. The 'visual grammar' of the Western Slavic animal style in Poland. The illustrations show stylistic and semantic correspondences between different types of archaeological finds: a) temple ring; b) strap distributor; c) *kaptorga*; d–e) knife sheaths; f) zoomorphic spur. Image design Leszek Gardela.

Fig. 11. Citational relationships between animal motifs depicted on zoomorphic spurs and other Western Slavic objects: a) *kaptorga* from Lille Karleby; b) temple ring from an indeterminate location in Poland; c) strap distributor from northern Jylland; d) cheekpiece from Lutomiersk; e) knife sheath fitting from Dziekanowice/Ostrów Lednicki; f) knife scabbard from Ostrów Lednicki; g) clay vessel with a horse motif from Wyszogród; h) miniature quadruped from Råbylille, Møn; i) miniature quadruped from Bornholm; j) miniature quadruped from Billegravsgård, Bornholm. Photos (a, h) courtesy of Roskilde Museum, photo (b) Trustees of the British Museum, photos (c, e–g) by Leszek Gardela, photo (d) courtesy of Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, photos (i–j) courtesy of the National Museum of Denmark. Figure by Leszek Gardela.

the number three was regarded as a ‘magic number’. Horses (or horse-like quadrupeds), on the other hand, are usually portrayed singly, either in the form of stand-alone three-dimensional copper alloy figurines or as schematic images on clay vessels (Szczepanik 2019a; 2019b; Gardela 2022a) (fig. 11g). In the Western Slavic animal style birds are witnessed relatively rarely, but like horses they can take the form of three-dimensional figurines or two-dimensional images cut or carved in bone, antler, wood and even leather (Posselt & Szczepanik 2017; Gardela in press-f). The current corpus of artefacts with animal motifs discovered in Poland, predominantly in the historical province of Greater Poland (which, as already mentioned, formed the heart of the Piast state), includes *several hundred* specimens and is constantly growing. The artefacts are stylistically and semantically coherent and, as noted above, can be dated between the late tenth and eleventh centuries, a time which coincides with the turbulent period of Christianisation and state formation. Objects decorated in this way were used by people representing various genders and presumably belonging to the highest echelons of society.

After a brief overview of various expressions of the animal style in the Polish archaeological record, it is worth noting that a number of Western Slavic specimens decorated in exactly the same fashion made their way to Scandinavia. The most evocative among them are stand-alone copper alloy quadrupeds known from several localities in Denmark (Skov 2011, p. 120; Gardela 2022a; 2025, pp. 333–334; in press-e) (fig. 11h–j), a gilded copper alloy bird-shaped mount from Døvregård on Bornholm (with exact analogies in Giecz, Dziekanowice/Ostrów Lednicki, and Wolin – Gardela 2024a; in press-e; fig. 12c), a silver *kaptorga* with figural representations of cattle from the Lille Karleby hoard (Kastholm *et al.* 2017; Jensen 2023; fig. 11a), and an openwork strap distributor from Northern Jylland (Gardela 2022b, pp. 257–258; fig. 11c). Interestingly, the so called ‘bird’s feet pendant’ from a well-known ‘*völva*/Norse sorceress grave’ (nr 4) from the fortress of Fyrkat in Jylland is also a Western Slavic object, which originally served the role of a temple ring (*kablączek skroniowy*); contrary to

previous views suggesting Finno-Ugric origin of this remarkable specimen (Roesdahl 1977, pp. 140, 192), the closest analogies are actually noted in Greater Poland (Gardela *et al.* 2023a, pp. 407–408; Gardela 2024a; in press-c).

Apart from these relatively small Western Slavic artefacts, there is also a group of larger items found in Denmark that carry corresponding animal style decoration. Probably the most spectacular among them is a T-shaped axe from the Trelleborg cemetery (fig. 12a–b), the blade of which carries a representation of a bird or winged serpent (Nørlund 1948; Pedersen 2014, pp. 87–89; Gardela 2022b, pp. 252–255). Interestingly, the axe stems from the richest grave in the cemetery (nr 128). Clear traits of the Western Slavic animal style are also seen in the decoration of two stirrup mounts from a Viking Age grave discovered in the nineteenth century at Velds in Jylland (fig. 12d–e). Although formerly interpreted as combining elements of Anglo-Saxon and Scandinavian art (e.g. Brøndsted 1936, pp. 102–104; Roesdahl 2007, pp. 10–11; Pedersen 2014, pp. 115–116), the stirrup mounts, depicting two intertwined beasts with wings, are most likely of Western Slavic provenance. Analogous decorative motifs are seen on a *kaptorga* from Biskupin and a cheekpiece from Giecz (Gardela 2022b, pp. 256–257; in press-a; in press-d; Gardela & Kajkowski 2023, pp. 178, 183–184).

The various items enumerated above form only a small part of a constantly expanding corpus of high-status non-local material culture in Northern Europe. When taken collectively and situated within their appropriate socio-cultural context, these finds gradually weave a new and intricate story of cross-cultural interactions between Viking Age Scandinavians and Western Slavs. Together with the recent discovery of the Herslev goad, this material compels us to revisit and refine former ideas concerning the role(s) of foreigners in the Danish realm.

Until recently, at least in Polish academic circles, Slavs in the North were conventionally seen as voluntary or involuntary settlers, slaves, merchants, and craftspeople (e.g. Roslund 2007; Naum 2008; Jensen 2022 with further references therein). What we are beginning

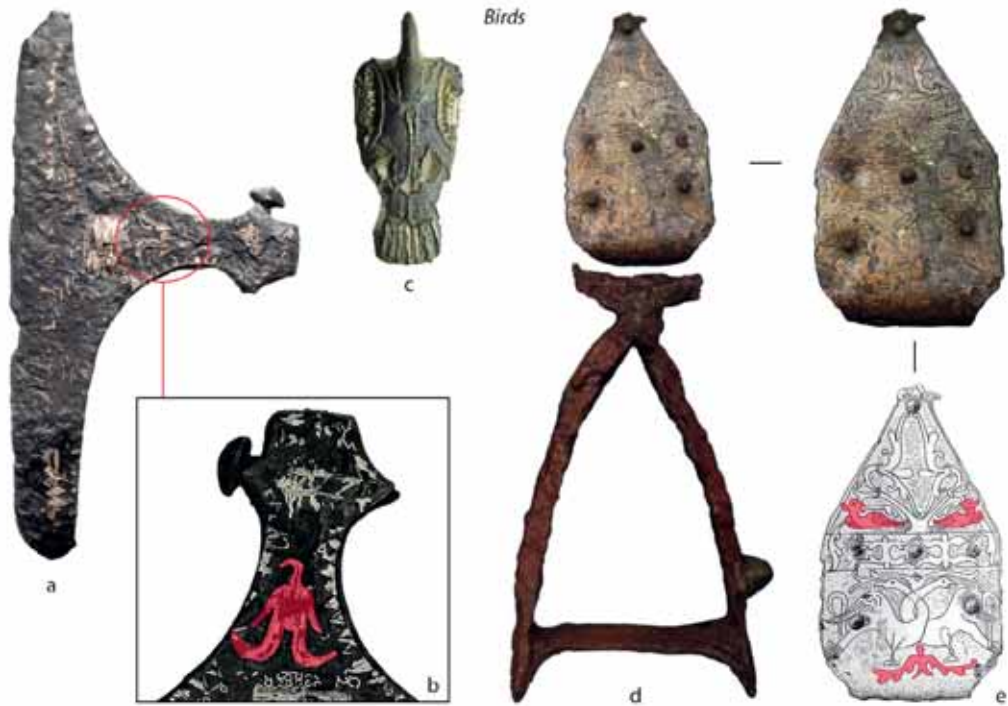

Fig. 12. Citational relationships between animal motifs (birds) depicted on different Western Slavic objects found in Denmark: a) T-shaped axe from grave 128 at Trelleborg; c) bird-shaped fitting from Døvreård on Bornholm; d) stirrup from Velds. Photos (a, c) – courtesy of the National Museum of Denmark, photo (d) by Leszek Gardela. Figure by Leszek Gardela.

to witness more prominently today – through high-status metal items related to the sphere of war and religion – is that among the foreigners that can be tracked-down archaeologically were also representatives of the elite. These people may have been sent to the North on important diplomatic missions and/or military campaigns. Some of them may have served in the retinues of Danish rulers such as Harald Bluetooth and Sveinn Forkbeard (as previously suggested by Dobat 2009; Price *et al.* 2011; Lindblom 2022, pp. 45–48). Political and dynastic connections between the house of Jelling and Western Slavic aristocracy were very strong, and traces of them are well-attested in extant textual sources (e.g. Labuda 1964, pp. 107–260; Morawiec 2009; Gardela 2025, pp. 323–343 with further references therein). Harald Bluetooth was married to an Obodrite princess named Tófa, who raised a runestone at Sønder Vissing in Jylland (Gardela

2022b), whereas his son's wife was the daughter of the Piast ruler Mieszko I (Prinke 2004). In light of these high-profile interactions, it should not come as a surprise that elite Western Slavic material culture continues to emerge within or in close proximity to the core military architecture raised by Harald Bluetooth, namely the aforementioned fortresses of Fyrkat and Trelleborg.

Conclusions: rethinking Slavic presence in the Danish realm

The Herslev spur goad is doubtlessly an important signal of reciprocal interactions between Slavic and Scandinavian elites. It serves to illustrate that the roles and activities of Slavs in the North were complex and multifaceted. Similar to Scandinavians in Pomerania and the Piast state (Gardela 2025), Slavs in the Danish realm were clearly not only humble migrants, settlers,

craftworkers, and slaves. It is highly probable that they also acted as warriors, valued advisors, and diplomats with ties to the highest echelons of the Scandinavian society. Interactions between the people of the North and the Slavs were certainly complicated, but in many regards very symmetrical.

In our opinion, the discovery of the zoomorphic spur goad at Herslev, a place situated between two important centres of power and prestige at Trelleborg and Tissø on western Sjælland, may be interpreted as evidence of Western Slavic activity in this area and the presence of foreign elite potentially operating in the social circles of Harald Bluetooth and/or Svein Forkbeard. While we can never know for certain whether the owner of the spur(s) was an ally or an enemy, the occurrence of artefacts featuring similar animal-style decorations – possibly emblematic of the Piast dynasty – in the cemeteries at Fyrkat (grave 4; ‘bird’s feet’ pendant) and Trelleborg (grave 128; T-shaped axe) makes the former scenario highly probable, though it remains open to debate.

Acknowledgements

The authors wish to extend their warmest thanks to Henrik Haure, the discoverer of the Herslev goad, for kindly sharing this find with the academic community. We are also grateful to Flemming Fabriciusen-Nielsen for his enthusiasm and inspiring discussions as well as artistic photographs of this remarkable find. A special thanks also goes to the owners of the land Britta and Hans Henrik Sørensen for their patience with the archaeological excavations. Additional thanks are due to Mirosław Kuźma for his reconstructions of the artefacts from Lutomiernsk and to the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź for high quality photographs. Leszek Gardela’s work on the Herslev goad is part of a project entitled *Slavs in the North: Foreign Elites in Viking Age Scandinavia* which is generously funded by the Gerda Henkel Foundation.

References

- Abramowicz, A., 1962a. *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*. Łódź.
- 1962b. Results of investigations of an eleventh century cemetery at Lutomiernsk near Łódź. *Archaeologia Polona* 5:123–132.
- 2010. *Koral pamięci. Wspomnienia, pamiętniki, dzienniki, notatki i listy archeologa. Dzieciństwo i młodość*. Łódź.
- Albris, S. L., 2015. Navnedannelser på -lev og jernalderens samfundsstruktur. En diskussion om navnetypens forhold til yngre jernalders centralpladser. Aldrin, E., Gustafsson, L., Löfdahl, M. & Wenner, L. (eds.). *Innovationer i namn och namnmönster: handlingar från NORNAs 43e symposium i Halmstad den 6–8 november 2013*. Halmstad.
- Androshchuk, F., 2014. *Viking swords: Swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies*. Stockholm.
- Błaszczczyk, D., 2017. *Między ziemią a niebem: Groby komorowe na obszarze państwa pierwszych Piastów*. Warszawa.
- Błaszczczyk, D. & Stępniewska, D. (eds.), 2016. *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa.
- Bogacki, M., 2005. Relacja Ibrahima ibn Jakuba jako obraz wojskowości polskiej w początkach monarchii wczesnopiastowskiej. Bogacki, M., Franz, M. & Pilarczyk, Z. (eds.). *Materiały z I Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 6–7 sierpnia 2005 r.* Toruń.
- 2007a. *Przemiany w wojskowości polskiej od połowy X wieku do 1138 roku. Kształt i organizacja armii*. Toruń.
- 2007b. Uzbrojenie wojsk monarchii wczesnopiastowskiej w świetle źródeł pisanych. Bogacki, M., Franz, M. & Pilarczyk, Z. (eds.). *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 4–6 sierpnia 2006*. Toruń.
- Brøndsted, J., 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age: A survey. *Acta Archaeologica* 7:81–228.
- Dębowska, B., 2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkiewniku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3:7–39.
- Dobat, A. S., 2009. The state and the strangers: The role of external forces in a process of state formation in Viking-Age south Scandinavia (c. AD 900–1050). *Viking and Medieval Scandinavia* 5:65–104.
- 2016. Metal detecting in Denmark: Advantages and disadvantages of the liberal model. Martens, J. & Ravn, M. (eds.). *Pløjefjord som kontekst: Nye udfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Artikkelsamling*. Oslo.
- Gardela, L., 2018. Lutomiernsk unveiled: The buried warriors of Poland. *Medieval Warfare* 8(3):42–50.

- 2019a. (Re)discovering the Vikings in Poland: From nineteenth-century romantics to contemporary warriors. Birkett, T. & Dale, R. (eds.). *The Vikings reimagined: Reception, recovery, engagement*. Berlin/Boston.
- 2019b. Czy w Polsce są groby wikingów? Skandynawskie praktyki pogrzebowe na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu. Bogacki, M., Janowski, A. & Kaczmarek, E. (eds.). *Wikingowie w Polsce? Zabytki skandynawskie z ziem polskich*. Gniezno.
- 2022a. Miano bestii: Zachodniosłowiańska figurka „konika” z duńskiej Wyspy Møn i jej analogie. Dzik, M., Gogosz, R., Morawiec, J. & Poniewozik, L. (eds.). *W świecie bogów, ludzi i zwierząt. Studia ofiarowane Profesorowi Leszkowi Pawłowi Ślupeckiemu*. Rzeszów.
- 2022b. Harald Bluetooth and the Western Slavs: Cultural interactions in light of textual and archaeological sources. Bartusik, G., Biskup, R. & Morawiec, J. (eds.). *Adam of Bremen's Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum: Origins, reception and significance*. London/New York.
- 2024a. Nordyckie wieszczki: Kobiety z innego świata. *Archeologia Żywa* (1)2024:42–49.
- 2024b. Słowianie na Północy: Wyjście z cienia. *Archeologia Żywa* (3)2024:40–48.
- 2025. *The Vikings in Poland*. London/New York.
- in press-a. The lost art of the Piast state: A preliminary study of the animal style in early medieval Poland. Pranke, P. (ed.). *Between East and West*. Leiden.
- in press-b. Ledniccy loricati: Luksusowe elementy rządu książęcego z Ostrowa Lednickiego i okolic. *Studia Lednickie*.
- in press-c. Wonders from beyond: ‘Bird’s feet pendant’ from a grave of a Viking Age ritual specialist at Fyrkat, Denmark. Karpińska, K., Oehrl, S. & Smallman, R. (eds.). *Between bones and beliefs: Human-bird relations in Central and Northern Europe in the 1st millennium AD*. Brepols.
- in press-d. Brood of vipers: Western Slavic warriors and their equipment in Viking Age Denmark. Borake, T. & Jessen M. D. (ed.). *Weapons and Riding Gear in the First Millennium*. Turnhout.
- in press-e. Slavic paganism in Viking Age Denmark: Neglected evidence and new archaeological perspectives. Croix, S., Nygaard, S. & Sindbæk, S. M. (eds.). *Interdisciplinary Viking Symposium*. Aarhus.
- in press-f. Metal, bestie i elity: Zachodniosłowiański styl zwierzęcy u brzegów jeziora Lednica. *Studia Lednickie*.
- in press-g. Western Slavic cremation practices: Past work, current perspectives and future directions. Lippok, F. & Williams, H. (eds.). *Cremation in the early Middle Ages*. Leiden.
- Gardela, L., Bønding, S. & Pentz, P., 2023a. Religious paraphernalia and elements of the sorcerer’s toolkit: An introduction to Part 5. Gardela, L., Bønding, S. & Pentz, P. (eds.). *The Norse sorceress: Mind and materiality in the Viking world*. Oxford/Philadelphia.
- (eds.), 2023b. *The Norse sorceress: Mind and materiality in the Viking world*. Oxford/Philadelphia.
- Gardela, L. & Kajkowski, K., 2021. Slavs and snakes: Material markers of elite identity in Viking Age Poland. *European Journal of Archaeology* 24(1):108–130.
- 2023. Riders on the storm: Decorative horse bridles in the early Piast state and Pomerania. Gardela, L. & Kajkowski, K. (eds.). *Animals and animated objects in the early Middle Ages*. Turnhout.
- Gardela, L., Kajkowski, K. & Ratajczyk, Z., 2019a. Ostrogi zoomorficzne z Cieplego. Zachodniosłowiański model kosmosu? *Pomorania Antiqua* 28:65–152.
- Gardela, L., Kajkowski, K., Ratajczyk, Z. & Wadyl, S., 2019b. Oporządzenie jeździeckie i elementy rządu książęcego. Wadyl, S. (ed.). *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk.
- Gardela, L., Kajkowski, K. & Söderberg, B., 2019c. The spur goad from Skegrie in Scania, Sweden: Evidence of elite interaction between Viking Age Scandinavians and Western Slavs. *Fornvännen* 114:57–74.
- Gorczyca, K. & Schellner, K., 2012. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Bilczewie, pow. Konin. Archeologiczne badania ratownicze na terenie odkrywkii ”Drzewce” KWB Konin*. Konin.
- Goßler, N., 1998. Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland (10.–14. Jahrhundert). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 79:479–659.
- Grundvad, L., 2022. Fine feathers make fine birds: Middle Eastern fashion in the Viking homelands. *Rus – Vikings in the East*. Højbjerg.
- Grygiel, R., 2014. Cmentarzysko wareskich družynników w Lutomiersku. Grygiel, R. & Jurek, T. (eds.). *Początki Łęczycy. Tom II. Archeologia o początkach Łęczycy*. Łódź.
- Härke, H., 2014. Grave goods in early medieval burials: Messages and meanings. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* 19(1):41–60.
- Hedeager Krag, A., 2010. Oriental influences in the Danish Viking Age: Kaftan and belt with pouch. Andersson Strand, E., Gleba, M., Mannering, U., Munkholt, C. & Ringgard, M. (eds.). *North European Symposium for Archaeological Textiles X*. Oxford.

- Hergesell, J. & Snítily, P. (eds.), 2020. *Příběh meče: Výjimečný archeologický nález z Lázní Toušeně*. Čelakovice.
- Hilczérówna, Z., 1956. *Ostrogii polskie z X–XIII wieku*. Poznań.
- Janowski, A., 2015. *Groby komorowe w Europie środkowo-wschodniej: Problemy wybrane*. Szczecin.
- Jażdżewski, K., 1951. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 1949(1):91–191.
- 1952. Sprawozdanie z badań archeologicznych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Lutomiersku w pow. łaskim (woj. łódzkie) w r. 1950. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 1950(2):257–264.
- Jensen, A.-E., 1991. Lokale vikinger. *Skalk* 1991(6):12–15.
- 2022. *Dania Slavica: Sydsjælland, Lolland-Falster og Møn i vikingetid og tidlig middelalder*. Aarhus.
- Jensen, B., 2023. Den böhmiske prinsesse. *Skalk* 2023(3):14–17.
- Jensen, V., 1993. Misundelsesværdigt nedsættelse. *Skalk* 1993(4):14–15.
- Jørgensen, L., 2002. Kongsgård – kultsted – marked: Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. Jennbert, K., Andrén, A. & Raudvere, C. (eds.). *Plats och praxis: Studier av nordisk förkristen ritual*. Lund.
- 2005. Hov og hørg ved Tissø. Capelle, T. & Fischer, C. (eds.). *Ragnarok: Odins verden*. Silkeborg.
- Kapica, Z., 1959. Analiza antropologiczna materiałów kraniologicznych. Nadolski, A., Abramowicz, A. & Poklewski, T. (eds.). *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*. Łódź.
- Kastholm, O. T., Nielsen, J. & Jensen, B., 2017. Vikingetidsskatten fra Lille Karleby. *Romu: Årsskrift fra Roskilde Museum* 2017:54–73.
- Kaźmierczyk, J. & Lasota, C., 1979. Badania wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1977 r. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 20:83–89.
- Klæsø, I. S., Jepsen, J. B., Arntsen, F., Staal, B., Tomlinson, A., Barry, S., Thomsen, N. B. & Mortensen, S. T. (eds.), 2020. *Glimt fra vikingetiden*. Lyngby.
- Konze, M. & Ruchhöft, F., 2017. Funde aus der Burg Schwerin – Masse und Klasse. Ruchhöft, F. (ed.). *Zvarin-Schwerin. Von der Inselburg zur Residenz*. Schwerin.
- Kostrzewski, J., 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa.
- Kóčka-Krenz, H., 1993. *Biżuteria północno-zachodniosłowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Labuda, G., 1964. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, vol. 2. Poznań.
- Lindblom, C., 2022. Magt og guld – vikinger i øst. En særudstilling på Vejlemuseerne / Power and Gold – Vikings in the East. Introduction to a Special Exhibition at Vejle Museums. Ravn, M. & Lindblom, C. (eds.). *Magt og guld – Vikinger i øst / Power and Gold – Vikings in the East*. Strandbygaard.
- Michalak, A. & Gardela, L., 2020. The spur goad from Lubniewice, Poland: Slavic elite culture in the western part of the Piast state. *Slavia Antiqua* 61:135–161.
- Miechowicz, Ł., 2023. Zwierzęta w ciałopalnym obrządku pogrzebowym Słowian na przykładzie znalezisk z obszaru dzisiejszej Polski. *Historia Slavorum Occidentis* 3(13):13–67.
- Morawiec, J., 2009. *Vikings among the Slavs: Jomsborg and the Jomsvikings in Old Norse tradition*. Wien.
- Nadolski, A., 1959a. Uzbrojenie. Nadolski, A., Abramowicz, A. & Poklewski, T. (eds.). *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*. Łódź.
- 1959b. Wiadomości wstępne. Nadolski, A., Abramowicz, A. & Poklewski, T. (eds.). *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*. Łódź.
- Nadolski, A., Abramowicz, A. & Poklewski, T., 1959. *Cmentarzysko z XI w. w Lutomiersku pod Łodzią*. Łódź.
- Naum, M., 2008. *Homelands lost and gained: Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages*. Lund.
- Nørlund, P., 1948. *Trelleborg*. København.
- Paulsen, P., 1939. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin.
- Pedersen, A., 2014. *Dead warriors in living memory: A study of weapon and equestrian burials in Viking-Age Denmark, AD 800–1000*. Copenhagen.
- Pentz, P., 2018. Viking Art, Snorri Sturluson and some recent metal detector finds. *Fornvännen* 113:17–33.
- 2023. New finds from the shamanic battlefield. *Fornvännen* 118:57–64.
- Petersen, J., 1919. *De norske vikingesverd: En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania.
- 1928. *Vikingetidens smykker*. Stavanger.
- Petersen, P. V., 2016. Håndtering af metaldetektorfund på Nationalmuseet. Martens, J. & Ravn, M. (eds.). *Pløjejord som kontekst. Nye udfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Artikkelsamling*. Oslo.
- Peterson, L., 2010. Reconstructing lost words from old personal names – and the meaning of the place-name element -lev. Elmevik, L. & Strandberg, S. (eds.). *Probleme der Rekonstruktion untergegangener Wörter aus alten Eigennamen. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 7.–9. April 2010*. Uppsala.

- Posselt, N. & Szczepanik, P., 2017. Zoomorphe Applikationen und Darstellungen auf slawischen Schläfenringen im nördlichen westslawischen Raum. Biermann, F., Kersting, T. & Klammt, A. (eds.). *Religion und Gesellschaft im nördlichen westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 22. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Chemnitz*, 29.–31. März 2016. Langenweissbach.
- Price, T. D., Frei, K. M., Dobat, A. S., Lynnerup, N. & Bennike, P., 2011. Who was in Harold Bluetooth's army? Strontium isotope investigations of the cemetery at the Viking Age fortress at Trelleborg, Denmark. *Antiquity* 85:476–489.
- Prinke, R. T., 2004. Świętosława, Sygryda, Gunhilda. Tożsamość córki Mieszka I i jej skandynawskie związki. *Roczniki Historyczne* 2004:81–110.
- Pudło, A., Czechłowska-Nabożna, M., Kalinowska, P. & Szurowska, E., 2019. Stan zdrowia i warunki życia. Wadyl, S. (ed.). *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk.
- Raffield, B., Greenlow, C., Price, N. & Collard, M., 2016. Ingroup identification, identity fusion and the formation of Viking warbands. *World Archaeology* 48:35–50.
- Ratajczyk, Z., 2013. Jednak ostrogi – brązowe okucia typu lutomierskiego w świetle najnowszych badań na cmentarzysku w Ciepłem, gm. Gniew. *Slavia Antiqua* 54:287–305.
- Roesdahl, E., 1977. *Fyrkat: En jysk vikingeborg, II: Oldsagerne og gravpladsen*. København.
- 2007. Denmark–England in the eleventh Century: The growing archaeological evidence for contacts across the North Sea. Lund, N. (ed.). *Beretning fra seksogtyvende tværfaglige vikingesymposium*. Aarhus.
- Rosik, S., 2023. *Od Swarozycza do Swietowita: Przemiany religii Słowian nadbałtyckich w X–XII wieku*. Warszawa.
- Roslund, M., 2007. *Guests in the house: Cultural transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 AD*. Leiden/Boston.
- Rygh, O., 1885. *Norske oldsager*. Christiania.
- Sikora, J., 2023. Horses and burial rites in the early Piast state and Pomerania. Gardela, L. & Kajkowski, K. (eds.). *Animals and animated objects in the early Middle Ages*. Turnhout.
- Skov, H., 2011. Jomsborg and the Wends. Skov, H. & Varberg, J. (eds.). *Aros and the world of the Vikings: The stories and travelogues of seven Vikings from Aros*. Højbjerg.
- Szczepanik, P., 2017. Early medieval bronze sheaths with zoo- and anthropomorphic ornamental fittings from Poland – Mythical pictures and their content. Biermann, F., Kersting, T. & Klammt, A. (eds.). *Religion und Gesellschaft im nördlichen westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 22. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Chemnitz*, 29.–31. März 2016. Langenweissbach.
- 2019a. Nowe znalezisko miniaturowego konika z okolic Cedyni. *Materiały Zachodniopomorskie* 15:283–304.
- 2019b. Nowe znalezisko miniaturowego konika z okolic Tymawy, gm. Gniew. *Pomorania Antiqua* 28:197–211.
- Świętosławski, W., 1990. *Strzemieszka średniowieczna z ziem Polski*. Łódź.
- Thorsen, K. & Grundvad, L., 2021. Vikingetidens østlige kontakter på Sorte Muld. *Skalk* 2021(2):8–9.
- Wachowski, K., 2006. Funkcja okuć typu lutomierskiego. *Archeologia Polski* 51(1–2):155–161.
- Wadyl, S. (ed.) 2019. *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk.
- Wadyl, S. & Skvorcov, K., 2018. Nowoodkryta ostroga typu lutomierskiego z Półwyspu Sambijskiego. Przyczynek do studiów nad kontaktami słowiańsko-bałtyjskimi. *Przegląd Archeologiczny* 66:225–235.
- Williams, H., 2006. *Death and memory in early Medieval Britain*. Cambridge.
- 2016. Viking mortuary citations. *European Journal of Archaeology* 19(3):400–414.
- Williams, H. & Sayer, D., 2009. 'Halls of mirrors': Death and identity in medieval archaeology. Sayer, D. & Williams, H. (eds.). *Mortuary practices and social identities in the Middle Ages: Essays in honour of Heinrich Härke*. Exeter.
- Wrzesińska, A. & Wrzesiński, J., 2021. Antropologia grobów ciałopalnych cmentarzyska Dziekanowice 22. *Slavia Antiqua* 62:171–191.
- Ziemlińska-Odoj, W., 1992. Materiały do cmentarzyska wczesnośredniowiecznego ze stanowiska XI w Cerkiewniku gm. Dobre Miasto. *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur. Archeologia* 1:111–149.
- Zoll-Adamikowa, H., 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. II. Analiza*. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk.
- Żak, J., 1959. Uwagi o stylu zwierzęcym w sztuce wczesnośredniowiecznej na ziemiach polskich. *Archeologia Polski* 4(1):7–27.

Medeltida kalkmålningar på Wanås slott

Av Herman Andersson

Andersson, H., 2025. Medeltida kalkmålningar på Wanås slott. (Medieval wall-paintings at the castle of Wanås.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

The article describes the unique discovery of a medieval wallpainting with biblical motifs in the medieval castle of Wanås in northern Scania. The area of the fragment is quite limited but rich and even sensational in its iconography. The style and the iconography of the paintings could indicate an earlier dating of the castle than the established c. 1480.

Keywords: Wallpainting, biblical motif, medieval castle, iconography

Herman Andersson. Hörlanders väg 5, SE-212 36 Malmö
hermangandersson@gmail.com

Bakgrund

På Wanås slott i norra Skåne gjordes hösten 2005 ett unikt fynd av medeltida kalkmålningar med bibliska motiv. Det nu bevarade målningsfragmentet finns i det som utgjorde Wanås medeltida fasta hus (fig. 1–2). En väpnare vid namn Eskil Aagesen nämns som första kända ägaren ca 1440. Wanås fasta hus har emellertid oftast daterats till 1480-talet. Dateringen grundas på Niels Pedersen Brahes (1444–1486) övertagande av godset (Edenheim 2004, s. 52; Skansjö 2004, s. 39ff).

Målningarna upptäcktes i samband med omfattande invändiga renoveringsarbeten. En inledande friläggning utfördes av antikvarien och kulturhistorikern Ralph Edenheim som relativt omgående delegerade friläggning och konserveringsarbete till mig. Under 2005 utfördes kompletterande friläggning och viss kalkskikt-konsolidering. Konserveringsarbetet kunde emellertid inte slutföras p.g.a. tidsbrist och andra samtida arbeten i rummet.

Med hjälp av bidrag från Länsstyrelsen kunde ett avslutande konserveringsarbete genomföras under sommaren 2018. Arbetet utfördes tillsammans med konservator Anna Flarup. Det bevarade och konserverade målningsfragmentet är

begränsat till den yta som frilades hösten 2005. Enligt Edenheim undersöktes då inga andra delar av rummets väggytor.

Material och teknik

Målningsfragmentet är placerat i ett väggparti och i en välvd nisch på nedre plans östra vägg i det medeltida fasta huset. Rummets östra vägg vetter således mot den medeltida borggården. Väggpartiets största mått är 135 x 65 cm. Målningsytan i nischens vänstra sida har största mått av 144 x 51 cm. Den välvda delens målning är 93 cm bred och 84 cm djup. Huruvida nischen ursprungligen tillhört ett fönster, en dörröppning eller ett altare kan inte säkerställas. I nischen finns idag en sentida slätputsad ledningskanal och den högra sidans avslutning saknas på grund av en sekundär dörröppning (fig. 3).

Tegelmurverket har sten av något mindre storlek än traditionellt senmedeltida stortegel eller munktegel. Murverksfogen är något utdragen, men i övrigt ligger målningen på ett relativt tunt vitt kalkskikt direkt på tegelstenarna. Målningstekniken är den traditionella för nordeuropeisk och skandinavisk gotisk och sengotisk period, vilket innebär ett utförande

Fig. 1. Slottet sett från norr. Wanås genomgick om- och tillbyggnader främst under 1600-talet. Vid 1800-talets början fick slottet den idag befintliga karaktären av renässansbyggnad. Det medeltida fasta huset är tydligt avgränsat i västra byggnadsdelen. Foto: Herman Andersson 2017. – View of the castle from the north side. Reconstructions and extensions were executed mainly during the 17th century. At the beginning of the 19th century the castle was given the exterior in Renaissance style that can still be seen today. The medieval part of the castle is clearly defined in the western part of the building.

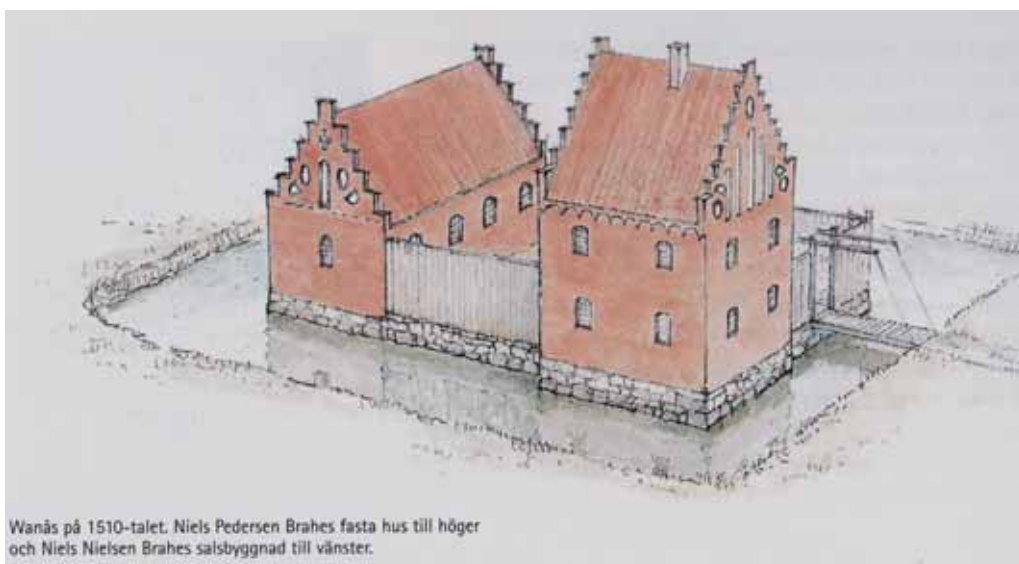

Fig. 2. Rekonstruktionsteckning föreställande Wanås under senare delen av medeltiden. Rekonstruktion: Ralf Edenheim. Teckning: Björn-Olof Köllner. Efter Edenheim 2004, s. 62 – Reconstruction drawing of the late medieval Wanås.

Fig. 3. Översikt av målningsfragmentet och dess placering i rummet. Längst ner till höger i bilden ses slot-tets huvudentré mot norr (fig. 1). Foto: Herman Andersson, 2018. – Overview of the painting fragment and its location in the room. To the bottom right the existing main entrance to the north is visible.

i bindemedelsteknik, dvs. animaliskt lim samt ägg- eller kaseintempera. Bevarad färgsättning består huvudsakligen av rött, brunt, grått, grå-blått och vitt. Linjeteckning är utförd i rött och svart. Grönt av ton likt pigmentet malakit före-kommer tydligast i nischen.

Markfärgen (bakgrunden) i väggens fält framstår grå med anslag av grönt. Personfram-ställningarna har kraftigt grå till svagt grårosa karnation. Sannolikt har pigment som ingått i karnationsfärgen genomgått en kemisk dekom-position. Exempelvis de på medeltiden vanliga röda pigmenten blymönja och cinnober reagerar med kalk till grått eller brunt. Användande av vit färg, i detta fall bindemedelsburen kalkvitt, är ovanligt i denna typ av måleri (fig. 3).

Ikonografi

Fragmentet omfattar tre ikonografiskt traditio-nella motiv ur den bibliska passionshistorien. Vägpartiets nedre fält visar fragment av en person längst till vänster, därefter Kristus ledd av en vaktssoldat med harnesk och hillebard. Till höger en sittande krönt person (krona och barret) med en furstlig spira i handen. Enligt traditionell medeltida ikonografi framställs här motivet Kristus inför kung Herodes (fig. 4).

Över denna scen finns fragment av två personer, varav den vänstra bär fotsid mantel. Övre delen av bildscenen är skadad varför mo-tivet förblir oidentifierat. I bilden finns även s.k. ströornament, tidstypiska uttryck för *horror vacui*, 'rädslan för tomrum'. De är relativt fritt

Fig. 4. Väggytan till vänster om nischen med bildmotivet Kristus inför kung Herodes. Foto: Herman Andersson, 2018. – Christ before Herod on the wall to the left of the niche.

Fig. 5. I nischen återfinns bildmotivet Korsfästelsen. Foto: Herman Andersson, 2018. – The Crucifixion located in the niche.

tecknade, men ibland likt romber med uddar i hörnen.

Motivet i nischens vänstra sida är Korsfästelsen. Kristus ses i den övre delen, och till vänster om denne den icke botgörande korsfäste rövaren Gestas som här är korsfäst på Kristus högra sida, vilket i traditionellt ikonografiskt hänseende är felaktigt. Vakter och bödlar med pinoredskap är sällsynt ondskefulla i sin gestaltning. Bestrafade med avskurna näsor och framställda i profil enligt gängse gestaltning av onda människor eller judar i medeltidens bildvärld. Den soldat som avbildas *en face* längst ned till vänster får förmodas vara lansbäraren Longius (fig. 5).

Framställningen av Korsfästelsen innehåller flera, för svenska och danska medeltida kalkmålningar, mycket ovanliga detaljer. Ur rövarens mun tar djävulen hans själ i form av en liten

människofigur. En tillika ovanlig detalj är bilden av två änglar samlande Kristi blod (fig. 6). I Skåne finns ingen bevarad kalkmålning av detta slag. I Öja kyrka, riven år 1895, ska dock en variant av detta motiv ha funnits. Målningarna i Öja dateras till 1400–1425 (Banning 1987, s. 253).

I nischens valv framställs Korsnedtagningen, bl.a. ses den sörjande Maria. Överst till vänster i scenen återges solen med ansiktsteckning och strålkran, symbolen för kyrkan. En förenklad band- eller bandstavsornamentering finns på nischens inre profilerade kantlist (fig. 7). Korsnedtagningen är ovanlig i kalkmålningar från skånsk och dansk medeltid. Detta motiv finns endast i tre av Skånelandskapens kyrkor. I Sölvesborg och Falsterbo, bägge daterade till ca 1425, samt i Araslöv, tillhörande Vittskövle-verkstan 1450–1475.

Fig. 6. Detalj av bildmotivet Korsfästelsen med rövaren Gestas vars själ tas av djävulen och två änglar samlar Kristi blod. Foto: Anna Flarup, 2018. – Detail of the Crucifixion showing the robber Gestas whose soul is taken by the devil and two angels collecting the blood of Christ.

Fig. 7. Nischens välvda del. Med bildmotivet Korsnedtagningen. Foto: Anna Flarup, 2018. – The vault of the niche. The Descent from the Cross.

Konsthistorik och datering

Stilistiskt och utförandemässigt kan målningarna på Wanås inte attribueras till någon bestämd målare eller verkstad. Den danska konsthistorikern Ulla Haastrup ser en blandning av samtida själländska målningsverkstäder som Martin Malers verkstad och Undlöseverkstaden. Hon föreslår en datering av målningarna till ca 1400–1425. Som grund för dateringen anges även bandstavsornamentet och en dräkt-detalj med lågt sittande höftkläden. Vidare nämner hon den folkrika korsfästelsen av typ som man ofta finner i altartavlor men även i t.ex. Viskinge kyrkas kalkmålningar. Målningarna i Viskinge på Själland dateras till ca 1425–1450. Enligt Haastrup är det sannolikt att målningarna finns i det som utgjort ett kapell och att Passionssviten dold av puts fortsätter med bilder av Gravläggningen, Uppståndelsen o.s.v. Haastrup poängterar samtidigt att hon inte känner till

något borgkapell med medeltida kalkmålningar i Danmark (Haastrup 2017).

I Wanås relativa närhet finns Brönnestads kyrka med målningar daterade 1425–1450. Avseende motiv (Passionssviten) och figurrikedom uppvisar målningarna i denna kyrka likheter med Wanåsmålningarna. Figurteckningen i Brönnestad är dock betydligt mera driven.

Målningarna på Wanås kan inte heller tillskrivas Vittskövleverkstadens krets. Detta grundas på mycket tydliga stilistiska skillnader. Figurteckningen, särskilt ansiktsteckningen, saknar all överensstämmelse med Vittskövleverkstaden. Även de olika i Vittskövleverkstaden förekommande former av ornamentik, inkluderande varierande typer av ströornament och akantusslingor, saknas på Wanås.

Oaktat detta måste Wanås tillskrivas ett sammanhang av samtida patronat och möjliga donatorer. Godsen Vittskövle och Wanås hade

från 1400-talets slut samma ägare – släkten Brahe. Tillsammans med släkterna Thott och Krognos utgjorde Brahe 1400-talets mest betydande godsägare i Skåne. Vittskövleverkstadens målningar finns i ett tjugotal kyrkor som alla var knutna till de stora godslen med patronatsrätter. Verkstadens målningar finns bl.a. i Vittskövle kyrka samt i de till Wanås närbelägna kyrkorna Emmislöv, Norra Strö och Knislinge. Den senare anses ha haft Niels Pedersen Brahe som donator (Hernfjäll 1993, s. 97ff).

På Bollerups borg i sydöstra Skåne finns även medeltida målningar från minst två olika perioder i två olika våningsplan. På andra våningsplanet finns framställningar av bl.a. S:ta Maria (alternativt S:ta Anna), S:ta Birgitta och S:t Andreas. På tredje plan finns ett målningfragment med spår av tio gloriaförsedda figurer placerade i två rader. Motivet är sannolikt Nattvarden. Huruvida något av rummen, eller del därav, utgjort ett kapell är inte känt. Ägare till Bollerup var under 1400-talet släkten Krognos. Borgens nuvarande utseende anses stamma från 1400-talets slut (ATA).

I den närliggande Bollerups kyrka avbildas donatorn Barbara Brahe, som var gift med Stig Olufsen Krognos. Vid bilden av donatorn finns årtalet 1476.

Summary

Wallpaintings with biblical motifs have been found in the medieval castle of Wanås. The conservation was fulfilled in 2018. The paintings are executed in a traditional northern European manner *al secco*, applied over a thin layer of whitewash.

The uncovered and conserved area is quite limited. It is a minor part of a decoration in the chapel of the castle. Three scenes from the History of the Passion have been exposed. Other scenes belonging to this biblical scenario must exist, covered with plaster on other walls of the room.

It is unique in terms of the iconography of Gothic wallpaintings in Scania and the rest of medieval Denmark.

Målningarna på Wanås utgör tillsammans med målningarna på Bollerup, de enda kalkmålningar med bibliska motiv i en profan byggnad, som med säkerhet kan hänföras till medeltiden. Detta gäller för det medeltida Danmark och Sverige, och med stor sannolikhet för hela Norden.

Referenser

- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
 Banning, K. (ed.), 1976. *A Catalogue of Wallpaintings in Medieval Denmark*, bd. III. Köpenhamn.
 Dahlby, F., 1963. *De heliga tecknens hemlighet: Om symboler och attribut*. Lund.
 Edenheim, R., 2004. Wanås byggnadshistoria. Wachtmeister, M. & Johansson, A. (red.), *Wanåshistoria*. Kristianstad.
 Haastrup, U. & Egevang, R. (red.), 1985. *Danske kalkmalerier, Gotik 1375–1475*. Köpenhamn.
 Hernfjäll, V., 1993. *Medeltida kyrkomålningar i gamla Skara stift*. Skara.
 Skansjö, S., 2004. Wanås under medeltiden. Wachtmeister, M. & Johansson, A. (red.), *Wanåshistoria*. Kristianstad.

Muntliga uppgifter

E-post från Ulla Haastrup 2017 om målningarna på Wanås.

Personlig kommunikation mellan Ulla Haastrup och Herman Andersson 4 juli 2017.

It is not possible to attribute the paintings to a specific master or a workshop. Similarities in the style and iconography can be found to a limited degree in the nearby area and in other parts of the medieval Denmark. On the basis of iconography and style, however, the paintings can be dated to c. 1400–1450.

The execution of the paintings is related to a few noble families and possible donors during the 15th century, the Brahe family owners of Wanås from late 15th century in particular.

The wallpaintings in Wanås are one of just two examples of preserved wallpaintings of this kind in Sweden, Denmark, and possibly in the entire Nordic area.

Kyrkan i Nya Lödöse

Dess byggnadshistoria med några paralleller

Av Christina Rosén

Rosén, C., 2025. Kyrkan i Nya Lödöse: Dess byggnadshistoria med några paralleller. (The Nya Lödöse Church: Building history and some parallels.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

The town of Nya Lödöse (1473–1624) was located a couple of kilometres north of the centre of Gothenburg. During the period 2013–2018, extensive archaeological investigations of the old town area were carried out, including the remains of the church and cemetery. The archaeological results show that the church was planned to a length of roughly 50 metres but the plans were soon changed and the finished church was about 33 metres long. A tower was added in the 1580s when the church was repaired due to heavy subsidence in the ground. The unstable foundation, with loose sand, was probably the reason behind the change in the original plan. Compared to contemporary town churches, the Nya Lödöse church, had it been built to its original plan, would have been larger than most in Western Sweden. However, at 33 metres, it was more of a medium-sized church, albeit with a larger interior area.

Keywords: Nya Lödöse, church, churchyard, urban archaeology, late Middle Ages

Christina Rosén, Arkeologerna, Statens historiska museer. Kvarnbygatan 12, SE-431 34 Mölndal.

christina.rosen@arkeologerna.com

Inledning

Ett par kilometer norr om Göteborgs centrum ligger stadsdelen Gamlestaden, som fått sitt namn efter staden Nya Lödöse som låg här 1473–1624 (fig. 1). Under perioden 2013–2018 gjordes omfattande arkeologiska undersökningar av det gamla stadsområdet, och utöver gator, gårdar och torg undersöktes också det som fanns kvar av stadens kyrka och kyrkogård. Samtliga uppgifter om undersökningen i den här texten kommer från undersökningsrapporten (Rosén 2021), där inte annat anges.

Staden

Nya Lödöse grundlades 1473 på initiativ av riksföreståndaren Sten Sture d.ä. och gavs samma namn som den redan existerande staden (Gamla) Lödöse uppströms Göta älv. Gamla Lödöse för-

lorade tillfälligt sina stadsprivilegier, men återfick dem 1586, och de båda städerna existerade därmed samtidigt fram till 1624 då Nya Lödöse lades ned, som en följd av att Göteborg etablerats ett par år tidigare. Under sina första år tycks staden främst ha använts för omfattande slakt och utskeppning av nötkreatur. Någon egentlig stadsbebyggelse etablerades inte förrän tidigast omkring 1480. Ungefär samtidigt påbörjades bygget av stadens kyrka.

Staden förlades till den plats där Sävåen mynnar ut i en nu uppgrundad och utfylld arm av Göta älv. Kyrkan låg på den högsta platsen i staden och måste ha höjt sig påtagligt över de låga trähusen. Till skillnad från till exempel Stockholm och Kalmar fick Nya Lödöse aldrig någon omfattande bebyggelse med stenhus, och

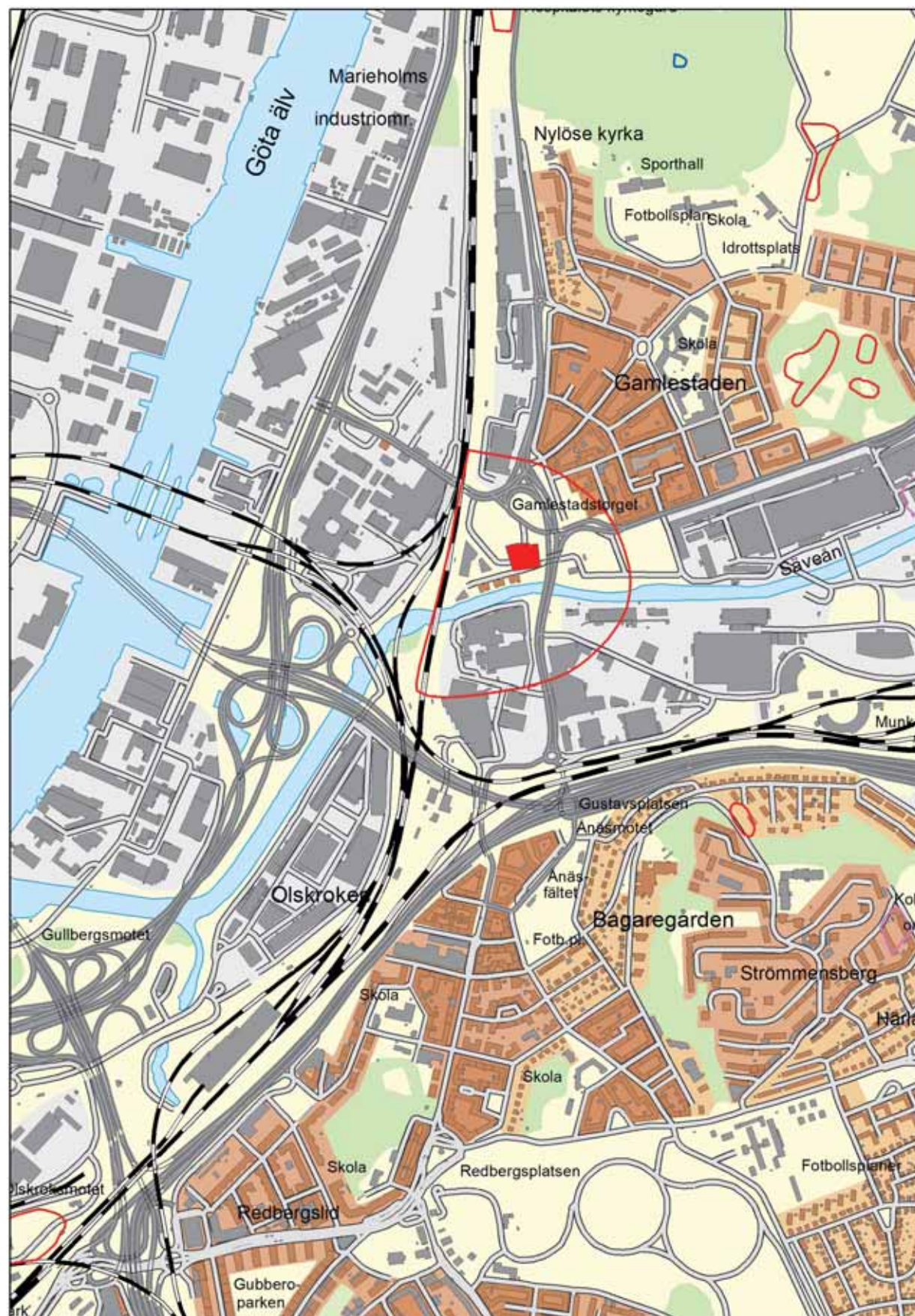

Fig. 1. Läget för Nya Lödöse och kyrkan markerad på Fastighetskartan. – The location of Nya Lödöse and the situation of the church.

av allt att döma var kyrkan den enda stenbyggnaden i staden, möjligen undantaget någon enstaka stenkällare. Nya Lödöse var en av Sveriges större städer under 1500-talet, med en bofast befolkning av borgare på omkring 1 200–1 600 invånare vid århundradets slut (Larsson & Rosén 2018). Detta till trots hade staden något av en tillfällig karaktär då den huvudsakligen dominerades av låga trähus.

De återkommande krigen påverkade den svagt befästa staden. Från 1540-talet till omkring 1570 flyttades staden till Älvsborgs fästning i syfte att bättre kunna försvara borgarna och deras verksamhet. Vid återflytten på 1570-talet, efter freden i Stettin, byggdes Nya Lödöse upp på nytt med i huvudsak samma grundplan som tidigare. Tiden från 1580-talets mitt fram till Kalmarkrigets utbrott 1611 innebar omfattande satsningar på infrastruktur, med reparationer och ombyggnader av gator, torg, broar, stadsportar och stadens rådhus. Också kyrkan blev föremål för omfattande renoveringar.

Kalmarkriget medförde härjningar och strider i staden, till och med inne i kyrkan, och många borgare lämnade staden. Mellan 1613 och 1619 låg staden, liksom hela Sövedals härad, under danskt styre. När andra Älvsborgs lösen var betald 1619 började människor återvända till Nya Lödöse, men samtidigt hade Gustav II Adolf börjat planera för en helt ny stad – Göteborg. Borgarna i Nya Lödöse ålades att flytta in till den nya staden, men det gick trögt. År 1624 avskaffades stadsprivilegierna för Nya Lödöse och de sista borgarna tycks ha flyttat, delvis under hotet om att få sina gårdar brända, om de stannade kvar. Kyrkan bröts ned och stenen återanvändes, men kyrkogården tycks ha använts ytterligare en tid, dock oklart hur länge.

Arkeologiska undersökningar av kyrkan

Nya Lödöse kyrka och kyrkogård har varit föremål för arkeologiska undersökningar vid flera tillfällen. De första mer omfattande undersökningarna på platsen gjordes av Sixten Strömbom

med början 1915. Vid undersökningen frilades kyrkans murar i sin helhet och läget för kyrkan kom senare att markeras i den trädgårdsanläggning som gjordes på platsen (fig. 2) (Strömbom 1924).

Strömboms undersökningar syftade inte till att ta bort fornlämningen, och kyrkoruinen fick ligga kvar. År 1965 undersöktes området på nytt under ledning av Charlotte Önstad från Riksantikvarieämbetet (Önstad 1965). Syftet var att dokumentera och ta bort alla lämningar av kyrkan och kyrkogården då en ny trafikplats skulle byggas i området. Planerna ändrades dock, och de undersökta delarna av kyrkplatsen kom att ligga övertäckta, men i övrigt orörda fram till de stora undersökningarna 2013–2018.

Undersökningarna under 2010-talet innebar att vi åter tog fram de rester av murverk och rustbäddar som undersökts tidigare. Fler gravar i kyrkans golv undersöktes och framför allt kunde vi med hjälp av en rad dendrokronologiska dateringar beskriva kyrkans byggnadshistoria mycket mer detaljerat än tidigare.

Kyrkobygget påbörjas

Kyrkogården verkar ha stakats ut redan under stadens äldsta tid (1473–1480) och några enstaka gravar kan föras till denna period. Bland dem finns en man som begravts med en kalk och patén i vax – möjligen stadens första präst. Var mässan firades under den första tiden är oklart, men sannolikt i den nu rivna Utby kyrka belägen 2,5 kilometer öster om staden. Nya Lödöse etablerades på mark som tillhörde Utby socken.

Med hjälp av dendrodateringar kan vi följa hur de olika delarna av kyrkan byggdes. Kyrkobygget tycks ha påbörjats omkring 1480 med uppförandet av koret. Från rustbädden under koret togs flera dendroprover med samstämmiga dateringar till fällningsåret vintern 1479–1480. I grunden till långhusets nordvägg fanns flera stockar daterade till 1485–1486. Intressant nog verkar man ha gjort en mycket tidig förändring av kyrkans grundplan. Rustbädden till den norra långhusväggen sträckte sig ca 15 m längre västerut än själva stengrunden (fig. 3). Förekomsten av plundringsdiken och gravar rakt över rustbädden visar att den sannolikt aldrig burit en vägg i sin västligaste del. Motsvarande förläng-

Fig. 2. Foto från Strömboms undersökning 1918. Sakristian och "kapellet" sedda mot sydost. Göteborgs stadsmuseums arkiv (GSMS 110003:65). – Photo from the excavation of Nya Lödöse church in 1918.

ning på den något senare byggda södra långhusväggen kunde inte iakttagas, vilket antyder att man fick ändra planerna redan efter bara några få år, sannolikt redan på 1490-talet.

Orsaken till förändringen kan vi endast spekulera kring, men en sannolik förklaring kan finnas i de geologiska förhållandena. I samband med ombyggnaden i slutet av 1500-talet talade man i stadens råd om "den svåra lösa grund" (Grauers 1923, s. 321) som ett problem, och det bör den även ha varit hundra år tidigare.

Utifrån dendrodateringarna verkar det alltså som att koret var det första som grundlades, därefter norra långhusväggen och sedan den södra. Sakristian i norr berördes inte vid undersökningen, den tycks ha varit helt borttagen. Men resultaten från undersökningen 1965 visar att sakristian byggdes i förband med koret och långhusväggen, och alltså var samtida med dessa.

Hur lång tid det sedan tog att färdigställa kyrkan är oklart. År 1526 stadgade Gustav Vasa att kyrkorna i Gamla Lödöse, Härlanda och Helge Kors kapell skulle brytas ned och stenen forslas till Nya Lödöse och kyrkobygget där (Strömbom 1924, s. 21). I samma vecka tvingades franciskanerna lämna sitt konvent som låg vid Göta älv, ca en kilometer norr om staden, dit nu Gamla Lödöse hospital flyttades (Strömbom 1924, s. 22f). Ännu på 1520-talet var alltså kyrkan inte färdigbyggd. Frågan är hur långt bygget hade kommit när stadens befolkning vid 1500-talets mitt flyttade ut till Älvsborg?

Den första versionen av kyrkan

Den kyrka som stod mer eller mindre färdig när Nya Lödöseborgarna flyttade till Älvsborg på 1540-talet hade ett polygonalt kor, en sakristia med två rum vid den norra långhusväggen och ett vapenhus i söder (fig. 4). Kyrkan var ur-

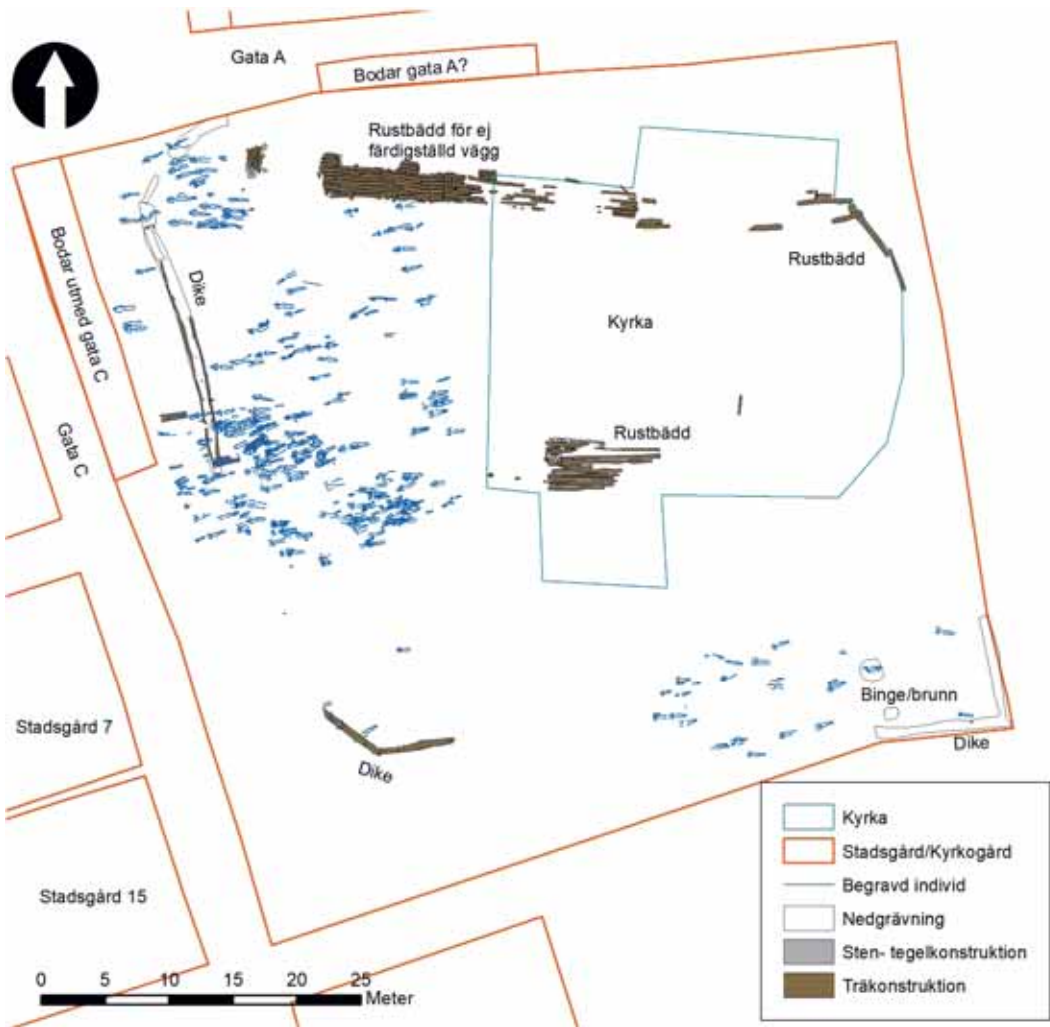

Fig. 3. Översikt över den äldsta fasen av kyrkobygget. Plan: Christina Rosén 2020. – Overview of the oldest phase of the church.

sprungligen tänkt att bli ca 50 m lång medan den färdiga kyrkobyggnaden blev omkring 33 m lång och 23,5 m bred vid västra fasaden. Den var byggd av tegel och gråsten, och murens tjocklek varierade mellan 1,1–2 m. Koret var något skevt, något som möjligen också kan hänföras till de besvärliga geologiska förhållandena.

Sakristian var byggd i förband, och således samtida, med koret och de östra delarna av den norra långhusmuren. Den bestod av två rum med spår av två olika golvnivåer, varav den äldre

uppvisade kraftiga brandspår. En dörröppning förband rummen med varandra. Öppningen ut mot långhuset var murad av profiltegel. I utrymmet påträffades delar av en kyrkklocka, bokbeslag av brons, delar av vaxljus samt flera mynt, främst danska från tiden före 1513 (Önstad 1965).

Intill kormuren fanns flera spetsade neddrivna stolpar som var avhuggna i höjd med den äldsta golvnivån. Detta har Önstad (1965) tolkat som att stolparna tillhört byggnadsställningar som sågats av då golvet lades in i kyrkan. Även i

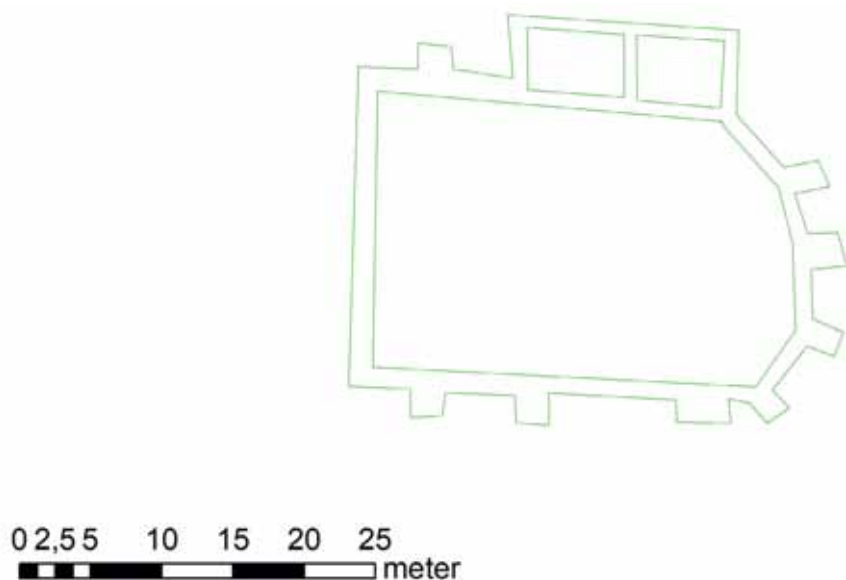

Fig. 4. Planritning över kyrkans utseende före flytten till Älvsborg kring 1540. Plan: Christina Rosén 2020.
– Plan drawing of the church before c. 1540.

korets mitt påträffades avhuggna stolpar, några med stöttor av mindre brädor som också tolkats som rester av avhuggna byggnadsställningar.

I kor och långhus undersöktes vid Önstads grävning sammanlagt 77 orörda gravar. Dessutom påträffades en del lösa ben från skadade gravar. 21 av gravarna låg under rustbäddarna till de pelarbaser som tillkom vid renoveringen på 1580-talet, och hör därmed hemma i kyrkans äldre fas.

I en av de djupt liggande gravarna påträffades ett balsamerat lik med ett vaxföremål liggande på buken, och i en annan grav hade delar av en guldbroscherad dräkt bevarats tillsammans med ett fragmentariskt sigillavtryck i rött vax samt en kalk och patén av vitt vax. Vaxtrapper förekom i ytterligare fyra gravar. De som begravts med vaxkopior av nattvardskärl var med all sannolikhet präster. Som nämnts ovan, påträffades en grav med kalk och patén av vax även vid undersökningarna 2013–2018.

Ras, renovering och tornbygge

I mitten av 1580-talet hade delar av kyrkan satt sig kraftigt och en ganska omfattande ombygg-

nad påbörjades, där man dels byggde om västra långhusväggen, dels försåg kyrkan med ett torn (fig. 5). Denna process kan vi följa både i det arkeologiska och arkivaliska materialet. Sättningen var som värst i det sydvästra hörnet av långhuset. Här gjordes nu förstärkningsarbeten där en ny rustbädd lades, med timmer fällt i huvudsak 1587–1588, en del av det under sommaren. Att man använde timmer som fällt vid en årstid då träd normalt inte avverkas tyder på ett behov av att snabbt få fram de kraftiga pålar som behövdes och att det som eventuellt fanns i lager inte räckte till. En pålkran, sannolikt använd för att påla rustbädden, nämns i kyrkans räkenskaper från samma år.

I samband med arbetena på långhusets hörn, eller något år därefter, påbörjades arbetena med att bygga ett torn i väster. Delar av tornets rustbädd undersöktes av Önstad 1965, men mycket av den hade lämnats kvar och dokumenterades 2013 och 2016. Rustbädden bestod av kraftiga ekstockar, förankrade i marken med pålar. Där stockarna korsade varandra var de låsta med urtag. En lång rad dateringar visar samstämmigt på att timret hade

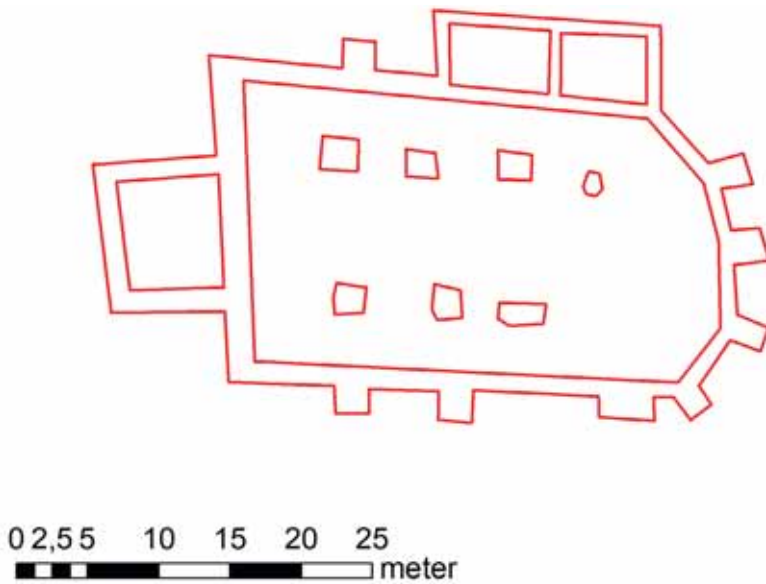

Fig. 5. Planritning över kyrkans utseende omkring år 1600. Plan: Christina Rosén 2020. – Plan drawing of the church c. 1600.

fällts under perioden från 1586 och fram till cirka 1600.

Inne i kyrkan lades golvet om (Önstad 1965) och man anlade rustbäddar för pelare som skulle bära ett välvt tak. I stadens tänkeböcker finner vi emellertid en notis från 1594 då borgmästare, råd och kyrkoherde diskuterade kyrkobygget. Då påpekades att det inte hade varit någon välvning eller fullkomlig murning av samma byggnad tidigare – ”efter vad gamla män här i staden har berättat” – för att det inte finns någon fast grund att lägga en sådan byggnad på (Grauers 1923, s. 321). Det är alltså mycket möjligt att kyrkan aldrig blev välvd, även om vi kunde se spåren av förberedelserna. De pelarfundament som dokumenterades vid undersökningarna 1915–1918 och 1965 visar emellertid att man åtminstone påbörjade arbetet med ett välvt tak.

I samband med tillbyggnaden av tornet på 1580–1590-talen färdigställdes en stenlagd väg från väster fram till tornet. Ungefär samtidigt med dessa arbeten grävdes förmodligen ett nytt dike för kyrkogårdens avgränsning i norr. I kyrkogårdens nordvästligaste del avskildes ett område som omvandlades till en stadsgårdstomt.

En rad notiser i tänkeböckerna och en del räkenskaper i landskapshandlingarna ger inblickar i hur resonemangen och planeringen gick till, liksom handfasta data kring inköp av material, löner till arbetare och finansieringen av kyrkobygget. Särskilt intressant är att vi kan stämma av diskussionen i stadens råd om bygget med hur det sedan blev ”på marken”. Tidigare har det framförts (Järpe 1986, s. 18f) att kyrkobygget under 1500-talets sista decennier skulle ha inneburit en helt ny kyrka på annan plats. Nu kunde vi dock tydligt visa att det rörde sig om en ombyggnad av den befintliga kyrkan.

Kyrkans räkenskaper för 1588 ger en mängd intressanta detaljer om kyrkobygget. Inkomsterna kom från en rad olika källor. Största delen, drygt 125 daler, kom från kollekten. 80 daler kom från ”ståndpenningar av de fremmande som haver haft krambod och pauluner på torget om marknedstider”. 26 daler kom från andra avgifter från ”fremmande”. Mindre summor kom från stadsbornas skatt, likringningar, betalning för vaxljus från kvinnor som kyrktogs efter förlossning, hyra av ett utrymme i kyrkan

att förvara segel i under vintern och gåvor av olika slag.

För pengarna köptes olika varor. Till kyrkobygget införskaffades kalk, virke till byggnadsställningar, stockar, bjälkar, stolpar och pålar. Vidare inköptes verktyg, ved och kol, bårar att bära sten på, virke till att bygga sådana bårar, trästakar till ljusbloss, osmundjärn och tråd av hampa. Till att färga ljus köptes saffran, och ett par buntar papper köptes till bokföringen. Fortfarande verkar inte byggnadsarbetena ha kommit i gång riktigt, men material samlades på hög. Andra inköp var oblater från Lübeck och spik till byggnadsarbetet. I landskapshandlingarna finns en detaljerad lista med namn på dem som arbetat på bygget eller levererat varor (Landskapshandlingarna, Västergötlands handlingar 1598:19).

Av notiser från början av 1590-talet kan vi se att det gick ganska trögt och att det fanns en del hel praktiska problem att lösa. Man fortsatte att samla in pengar på olika sätt, bl.a. genom kollekt. Murarmästaren Melker fick betalt för att mura upp 16 alnar på höjden och senare för att mura med tegel i dörr- och fönsteröppningar. År 1595 stannade bygget upp en period på grund av brist på kalk. 1596, den 16 november, stadgades att varje gård skulle köra tio lass mursten till kyrkomurningen. Den som låg efter med stenkörningen skulle köra det dubbla, annars väntade böter om tre mark (Grauers 1923, s. 383). 1598 nämns taktäckning med spån (Grauers 1923, s. 413). I stadens räkenskaper för 1603 redovisas ännu kostnader för kyrkobygget (Landskapshandlingarna, Västergötlands handlingar 1603:15).

Ännu i början av 1600-talet fortsatte alltså byggandet på kyrkan. Arkivuppgifterna om den stora ombyggnaden av kyrkan är bitvis svårtolkade. De knapphändiga notiserna var sannolikt fullt begripliga i sin samtid, men idag är sammanhanget kring deras tillkomst försvunnet och mycket framstår som oklart. Den inledande diskussionen från 1587 ger intryck av att kyrkan skulle flyttas till en helt ny plats och att en ny kyrkogård skulle anläggas. I de senare notiserna är det dock uppenbart att det är den gamla kyrkan som byggs om. Det är också vad de arkeologiska resultaten visar. Mycket talar dock för

att kyrkobygget aldrig blev helt avslutat. Den kyrka som Nya Lödöseborna lämnade efter sig när staden lades ned 1624 var antagligen fortfarande lite av ett provisorium.

De sista åren

Som framgått ovan går det att följa kyrkobygget i viss detalj i skriftliga källor. Vad som inte framgår är vad som hände under den allra sista stadstiden, från Kalmarkrigets slut 1613, då många lämnade staden, till återlämnandet från Danmark 1619, och sedan till dess staden lades ned 1624. Mycket tyder på att kyrkan aldrig blev helt färdigbyggd. Raseringsmassor med tegel och kalkbruk visar på destructionen av kyrkan, då sannolikt mycket material togs med och återbrukades i Göteborg. Enstaka begravningar kan ha gjorts också efter 1624, men det är inte helt enkelt att säkert urskilja dessa från det övriga materialet.

Kyrkogården

Vid undersökningen av kyrkogården dokumenterades ett stort antal gravar. Den absoluta majoriteten av de gravlagda saknade kista och många låg i stället på en bädd av växtmaterial. Närmare 1 300 skelett påträffades *in situ*, därtill kommer ett stort antal ben i omrörda lager. Gravarna har presenterats i detalj i den osteologiska rapporten och tas inte upp vidare här (Andersson Färnström & Lennblad 2021).

Kyrkogården stakades sannolikt ut under den allra första stadstiden, samtidigt som tomtindelningen gjordes. Gränsen mot staden markerades på lite olika sätt, med grävda diken i norr och söder, som ibland var träskodda, eller med nedslagna pålar och plank. På två sidor fanns bodar som avgränsade kyrkogården från gatan utanför. Bodarna fungerade närmast som en bogårdsmur. Diket grävdes om och fylldes igen vid flera tillfällen, vilket innebar att gränsen för kyrkogården försköts med några meter hit och dit under årens lopp. Under Älvsborgsfasen, ca 1540–1570, lades omfattande sandlager på ytan, och möjligen användes en del av den för odling.

Kyrkogården var intensivt använd för begravningar och karaktäriserades av stora områden med öppen jord och en rik ogräsflora. De arkeobotaniska resultaten visar att tiggär-

ranunkel, brännässla, åkerpilört och svinmålla var vanligt förekommande. Spår av etternässla, bolmört och hundkäx noterades också. Först efter återflytten från Älvsborg ser vi en tydligare struktur med konstruktioner på kyrkogården. I samband med ombyggnaden av kyrkan anlades en stenlagd gång från kyrkans västgavel ut mot stadsbebyggelsen. En svårtolkad latrinbinge invid kyrkan kan möjligen höra samman med en förmodad privet i tornet, men mer sannolikt är kanske att den innehåller material från intilliggande bebyggelse. Innehållet i avföringen i bingens botten visar att de som använt den haft en mathållning som varit betydligt mer lyxig och kontinental än i staden i övrigt. Men bingen innehöll också odlingsjord och diverse avfall.

Några samtida paralleller

Flera andra städer anlades under 1400-talet i det som idag är Västsverige, även om ingen av dem fick den storlek och betydelse som Nya Lödöse hade. De som ligger närmast till hands att jämföra med är Ny Varberg, Nya Falkenberg, Kungsbacka och Uddevalla. Av dessa var Nya Lödöse den enda kyrka som byggdes inom det dåtida svenska riket. De kan alla ses som kungliga stadsgrundningar. Ny Varberg antas ha fått sina privilegier omkring 1430 av Erik av Pommern (Broberg 1982, s. 55). Nya Falkenbergs historia är mer oklar men staden grundades sannolikt 1467 av Kristian I. Både Ny Varberg och Nya Falkenberg kan antas ha tillkommit åtminstone delvis som en följd av rivaliteten mellan

den danska kronan och den mycket starka ätten Thott som ägde flera gods i Halland och som tidvis innehade poster som länsherre både på Varbergs slott och Falkenbergshus (Dahlbom & Skoglund 2011, s. 174ff). Båda städerna försågs med kyrkor.

Från Nya Falkenberg finns endast ruinen av stadens kyrka kvar. Kyrkan, som var helgad åt S:ta Gertrud, var en enskeppig gråstenskyrka med fyra valv, rakslutet kor och ursprungligt torn (fig. 6). Den var ca 34 x 12 m stor och försedd med ett torn. S:ta Gertruds kyrka revs troligtvis i samband med att staden lades ner på 1500-talet (Redin 1983, s. 12; Andrén 1985, s. 198).

Kyrkan i Ny Varberg var en treskeppig tegelkyrka med tresidig koravslutning. Efter nordiska sjuårskrigets härjningar hade det södra skeppet raserats och kyrkan byggts om med endast två skepp. Senare användes kyrkan som hölada till Lindhovs kungsgård. En karta över Lindhov 1688 visar en kyrkobyggnad om ca 35 x 12 m med spetsigt kor. Albert Sandklef noterade vid den arkeologiska undersökningen 1936 att kyrkan var minst 35 m lång, men att långhuset inte kunde tas fram i sin helhet, då det fortsatte in under en byggnad till Lindhovs kungsgård (Sandklef 1963, s. 101ff). Eftersom kartan 1688 avbildar en kyrka på 35 meters längd, är det troligt att Sandklef hade tagit fram i stort sett hela byggnaden. Under kyrkans golv låg 124 gravar.

Kungsbackas tillkomst är inte helt klarlagd, men från senare delen av 1400-talet känner vi

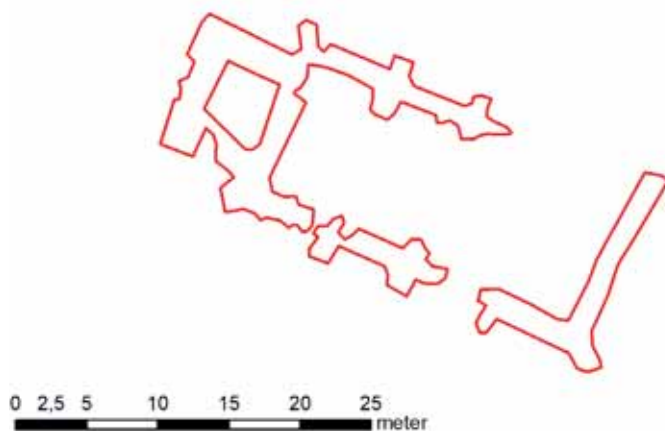

Fig. 6. Planritning över S:ta Gertruds kyrkoruin i Nya Falkenberg. Digitaliserad efter Dahlbom & Skoglund 2011, s. 162, fig. 84. – Plan drawing of the church in Nya Falkenberg.

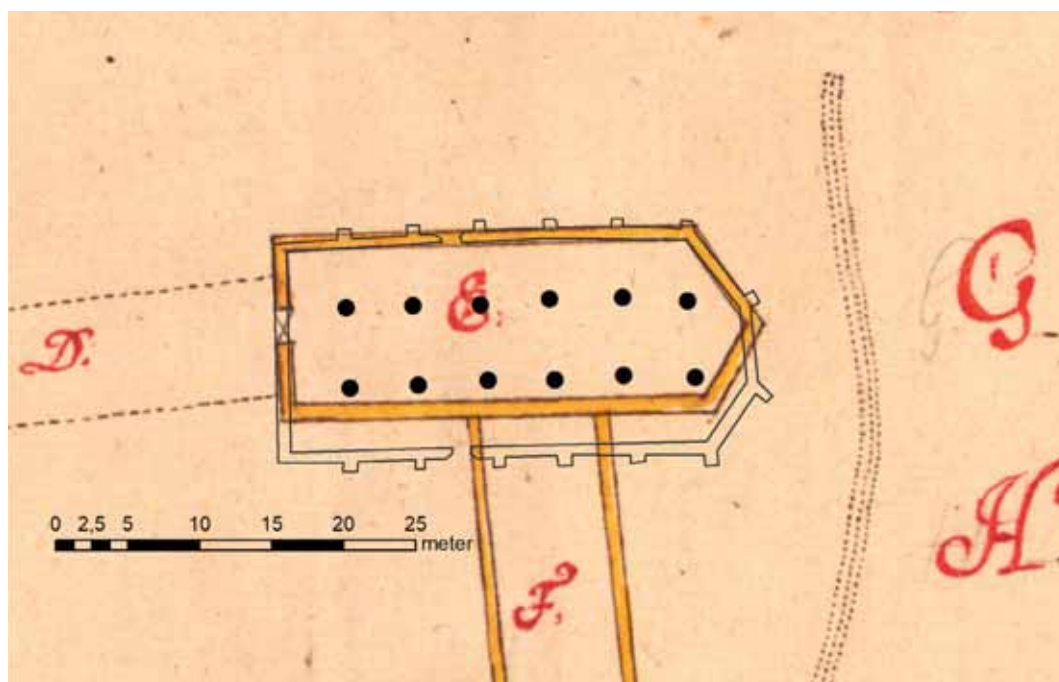

Fig. 7. Kyrkan i Ny Varberg på kartan från 1688. Sandklefs uppmätning är digitaliserad och lagd över kartan. Karta: Lantmäteriet, bearbetning Christina Rosén. – Plan drawing from the excavation of Ny Varberg church, digitized and overlaid on a map from 1688.

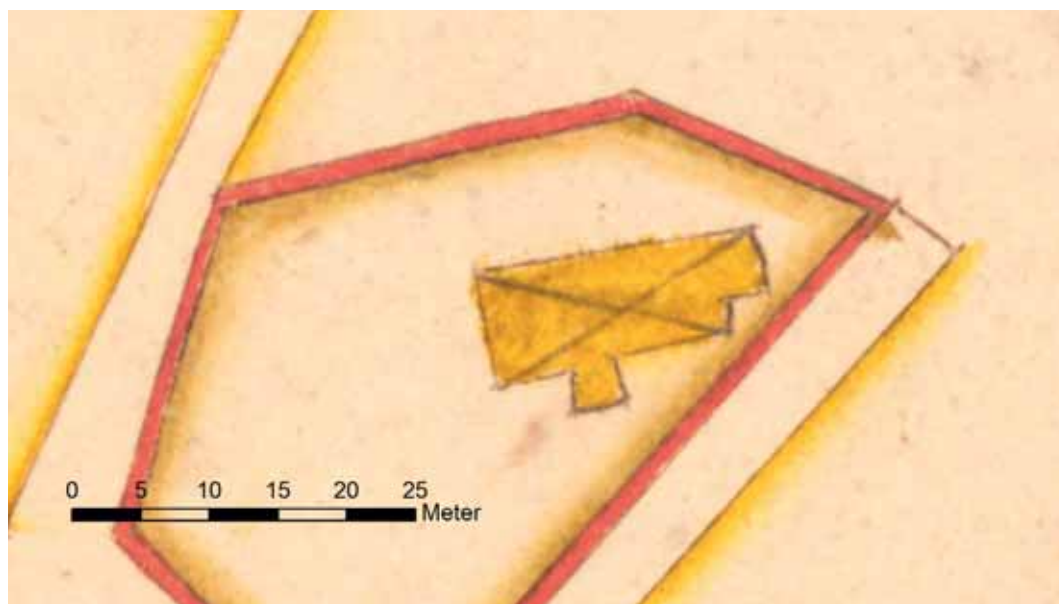

Fig. 8. Kyrkan som är avbildad på den äldsta kartan över Kungsbacka ca 1650 motsvarar förmodligen stadens 1500-talskyrka. Karta: Lantmäteriet. – The map of Kungsbacka c. 1650 shows the town church as it was probably built in the 16th century.

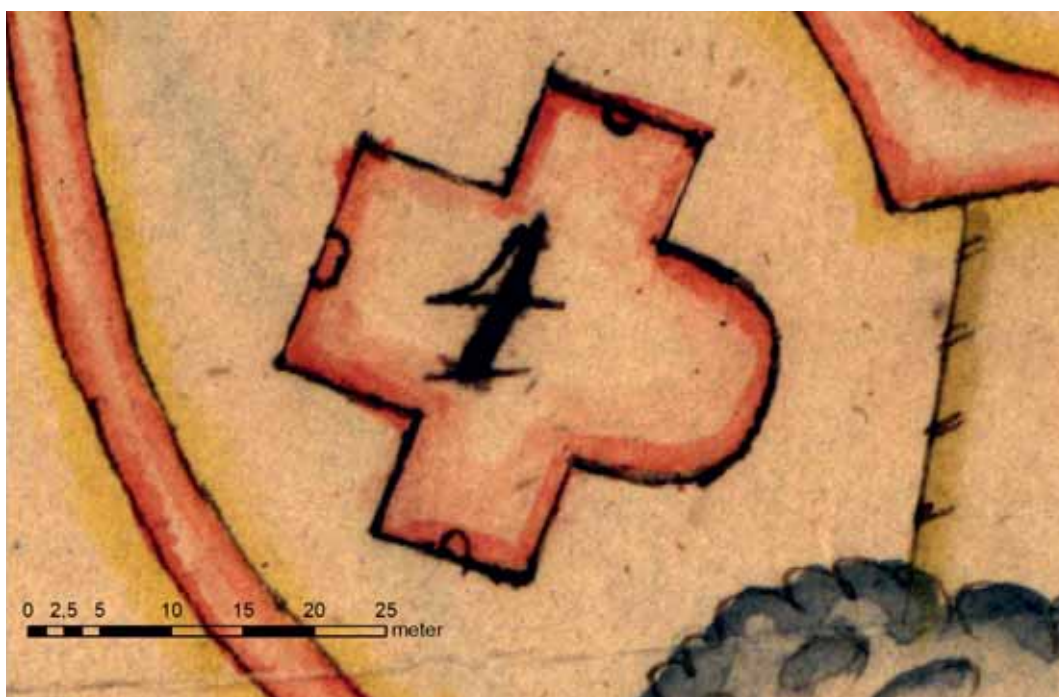

Fig. 9. S:t Anna kyrka, Uddevalla stadskyrka, avbildad på en karta från 1690. Karta: Lantmäteriet. – The town church of Uddevalla on a map from 1690.

till präst, borgmästare, rådman och borgare i staden och ett belägg från 1408 nämner "by-män" i staden (Broberg 1981, s. 11). Staden antas vara ett resultat av danska kronans önskemål om en stödjepunkt i nordligaste Halland. Staden äldsta kyrka var en mindre byggnad av trä, ca 6 x 14 m stor. Den ersattes senare av en stenkyrka, okänt när, men sannolikt var det denna kyrka som skadades svårt vid stridigheter 1587 (Johansson & Grill 1966, s. 165; Broberg 1981, s. 13f). Det är sannolikt denna kyrka som avbildas på den äldsta kartan över Kungsbacka, från omkring 1650. Den var drygt 20 m lång och 8 m bred, och tycks vid något tillfälle ha breddats mot söder, eftersom koret är skevt placerat i relation till långhuset.

Uddevalla fick stadsprivilegier 1498 av kung Hans och ligger därmed mycket nära Nya Lödöse i tid. Staden hade under medeltiden två kyrkor, S:t Mikael belägen söder om Bäveån och S:t Anna norr om ån. Av dessa var S:t Anna stadskyrkan. Den låg på den nuvarande kyrkans

plats, men det finns inga synliga rester kvar av den (Hasselmo 1980, s. 13). Dess efterföljare, som avbildas på den äldsta kartan över staden 1690, var ca 32 m lång och 16 m bred med avrundat kor. I vilken utsträckning dess storlek motsvarar den äldsta kyrkan är svårt att avgöra. Rent topografiskt är det svårt att föreställa sig att en mycket större kyrka skulle få plats på den bergiga kyrkplatsen.

Diskussion

Av de här diskuterade senmedeltida stadskyrkorna skulle Nya Lödöse varit den tveklöst största – om den hade byggts i enlighet med den påbörjade grundplanen. Då hade den varit 50 m lång. Nu blev den i stället 33 m lång och 23,5 m bred, och därmed mycket närmare framför allt kyrkorna i Nya Falkenberg och Ny Varberg i storlek, möjligen också Uddevalla. Kyrkorummet var dock störst i Nya Lödöse, eftersom bredden var avpassad till den planerade, större kyrkan. Kyrkan i Kungsbacka var klart mindre.

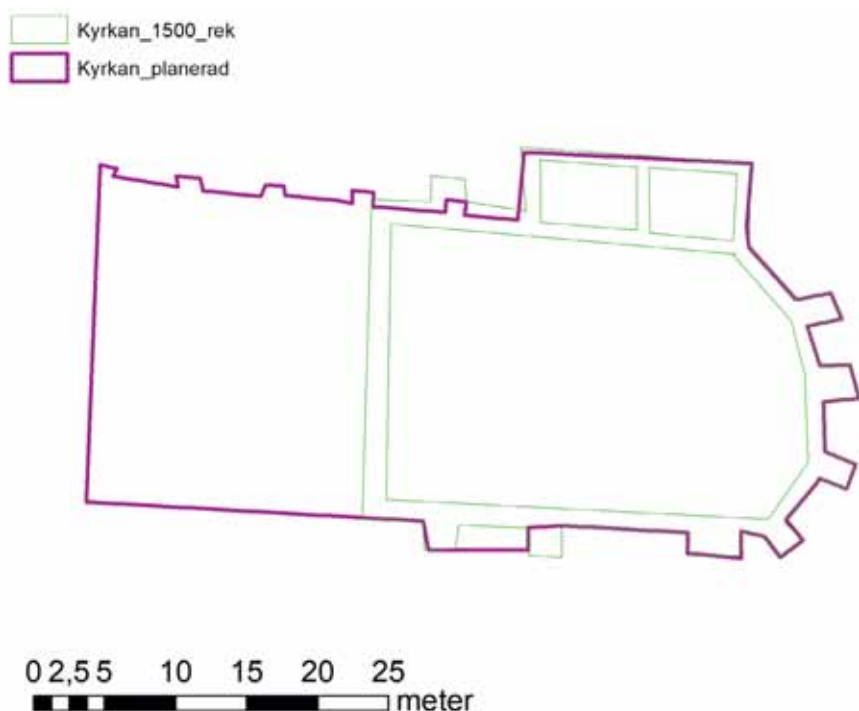

Fig. 10. Kyrkan i Nya Lödöse, sådan den kanske var planerad från början (lila markering). – Reconstruction of the Nya Lödöse church as it is thought to have been originally planned (purple lines). Plan Christina Rosén 2020.

Kyrkorna speglar byggherrens ambitioner och resurser. Kyrkan i Nya Lödöse skulle bli en praktfull byggnad, och var tänkt att bli den största stadskyrkan i det dåtida Västsverige. Men ambitionerna för staden och det som verkligen byggdes var inte alltid samstämmiga. Ett exempel är befästningarna runt staden, vilka trots ständiga påminnelser från Gustav Vasa aldrig blev särskilt starka. Kungen beordrade också vid flera tillfällen att material från andra, nedbrutna, kyrkor skulle fraktas till kyrkobygget i Nya Lödöse. I vilken utsträckning detta verkligen skedde är oklart.

Den mycket lilla kyrkan i Kungsbacka kan sättas i relation till de arkeologiska undersökningarna i staden som visar att stadsbebyggelsen var gles, med stora odlingsytor mellan stadsgårdarna. Stadens privilegier ska nog närmast ses som ett tecken på den danska kronans önskemål om en närvaro i området, snarare än en

ambition att anlägga en välbefolkad stad. Vid ett par tillfällen under 1500-talet förlorade den sina stadsprivilegier och borgarna uppmanades att flytta till Ny Varberg (Broberg 1981; Paring & Rosén 2023). S:ta Gertrud i Nya Falkenberg var betydligt större och mer påkostad än Kungsbacka, även om staden var kortvarig och sannolikt mycket gles befolkad.

Kyrkan i Ny Varberg var den enda tegelkyrkan bland de som diskuterats här, något som antagligen kan kopplas till karmeliterklostret (grundlagt på 1460-talet) vars byggnader också var uppförda av tegel (Broberg 1982, s. 35).

Diskussionen om de senmedeltida städerna i dagens Västsverige handlar till stor del om de många kortvariga stadsgrundningarna, ofta i närheten av en äldre stad, och om vilka intressen som legat bakom nygrundningarna (Andersson 1984; Rosén 2004; Dahlbom & Skoglund 2011, s. 174f). Ett utmärkande drag för dessa städer

är, utöver deras (oftast) korta användningstid, att bebyggelsen i stort sett uteslutande bestod av trä- eller korsvirkeshus, till skillnad från östra Sverige med en betydligt mer omfattande sten- och tegelbebyggelse i de större städerna, som Kalmar och Stockholm.

Kyrkornas utformning i de olika städerna har inte diskuterats i någon större omfattning, men en mer ingående studie av dessa skulle kunna ge nya infallsvinklar. Kyrkornas utformning speglar stadsherrens ambitioner och resurser och kan ge nycklar till förståelsen av staden. Som ett avslutande exempel kan vi se på Landskrona, grundad ungefär samtidigt som Ny Varberg av samma stadsherre (Jacobsson 1983). Stadskyrkan där, helgad åt Johannes Döparen, var en mäktig treskeppig tegelkyrka, hela 76 m lång, betydligt större än till och med den planerade storleken för Nya Lödöse kyrka. I det perspektivet framstår alla de senmedeltida västsvenska stadskyrkorna som relativt blygsamma. Kanske ska vi betrakta de små och enklare kyrkorna och städernas trähusbebyggelse i samma perspektiv – deras belägenhet i gränsområdet mellan tre kungariket, ofta utsatt för konflikter och våldshandlingar. Var kronan och kyrkan mindre benägna att satsa resurser på en påkostad kyrkobyggnad på samma sätt som borgerskapet tycks ha varit mindre benägna att bygga påkostade stenhus? Resultaten från undersökningarna i Nya Lödöse tycks i alla fall peka åt det hållet.

Referenser

- Andersson, H., 1984. *Städer i öst och väst: Sammanfattande rapport etapp I*. Rapport Medeltidsstaden 34. Stockholm.
- Andersson Färnström, C. & Lennblad, A., 2021. Bilaga 1. Osteologisk analys. *Nya Lödöse kyrka och kyrkogård: Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden 2013–2014 och 2016–2018*. Rosén, C. (red). Nya Lödöse Rapport 2021:4. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohuslän museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.
- André, A., 1985. *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Lund.
- Broberg B., 1981. *Kungsbacka – Gäsekil*. Rapport Medeltidsstaden 25. Stockholm.
- 1982. *Varberg*. Rapport Medeltidsstaden 31. Stockholm.
- Dahlbom, M. & Skoglund, P., 2011. *Falkenberg i dansk medeltid*. Falkenberg.

- Grauers, S. (red.), 1923. *Nya Lödöse tänkeböcker 1586–1621*. Göteborg.
- Hasselmo, M., 1980. *Uddevalla*. Rapport Medeltidsstaden 23. Stockholm.
- Jacobsson, B., 1983. *Landskrona*. Rapport Medeltidsstaden 48. Stockholm.
- Johansson, B. & Grill, E., 1966. *Kungsbacka före branden 1846*. Kungsbacka.
- Järpe, A., 1986. *Nya Lödöse*. Rapport Medeltidsstaden 60. Stockholm.
- Larsson, D. & Rosén, C., 2018. Burghers, soldiers, and widows: Social building blocks at Nya Lödöse. *International Journal of Historical Archaeology*, vol. 22(2):245–273.
- Paring, M & Rosén, C., 2023. *Spår av det äldsta Kungsbacka – två hus och en gata*. Arkeologerna, Statens historiska museer, rapport 2023:13.
- Redin, L., 1983. *Falkenberg*. Rapport Medeltidsstaden 43. Stockholm.
- Rosén, C. 2004. Makt, gränser och samhällets omvandling – södra Åträdalen under 700 år. *Landskap i förändring, vol 6: Hållplatser i det förgångna: artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Carlie, L. (red). Halmstad.
- (red.), 2021. *Nya Lödöse kyrka och kyrkogård: Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden 2013–2014 och 2016–2018*. Nya Lödöse Rapport 2021:4. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohuslän museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.
- Sandklef, A., 1963. *Varbergs historia*. Varberg.
- Strömbom, S., 1924. *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918): Stadskronika, grävningsberättelse, fyndkatalog*. Göteborg.
- Öbrink, M. & Rosén, C. (red.), 2017. *Undersökningar i Nya Lödöse: Stadsgård 1–4, gata A och B, Vret 1/2, 1/3, 2/4 och 3/4. Västergötland, Göteborg, Gamlestaden, Göteborg 218*. Nya Lödöse Rapport 2017:1. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohuslän museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.

Otryckta källor

- Landskapshandlingarna Västergötlands handlingar. Riksarkivet.
- Önstad, C., 1966. Rapport från undersökningarna på Gamlestadstorg: Gamlestadstorg och hospitalsområdet 1965. Otryckt manus ATA dnr 1519/66.

Historiska kartor i Lantmäteriverkets arkiv

- Kungsbacka stad. Kungsbacka u.å. (M33-1:1).
- Lindbergs sn., Lindhov. Geometrisk avmätning 1688 (M40-16:1).
- Uddevalla stad. Geometrisk avmätning 1690 (N128-1:1).

Summary

The text provides a historical and archaeological overview of the town of Nya Lödöse, located near present-day Gothenburg, Sweden. Nya Lödöse was founded in 1473 and was in use until 1624 when it was replaced by Gothenburg. Extensive archaeological excavations were conducted between 2013 and 2018, revealing details about the town's streets, buildings, church, and cemetery.

The town was originally established for trade and cattle export, with construction starting around 1480, including the town's only stone structure, the church. Despite being one of Sweden's larger towns in the 16th century, Nya Lödöse remained somewhat temporary in nature, with mostly wooden houses. Wars in the mid-16th century forced the temporary relocation of the town to Älvsborg Fortress, but it was rebuilt afterward, leading to significant renovations and infrastructure development, including repairs to the church.

Archaeological studies of the church revealed that its construction began around 1480, but

the final building was never fully completed by the time the town was abandoned in 1624. The church was built using a mix of brick and stone, and its plans had to be adjusted due to unstable ground conditions. The church was originally planned to be roughly 50 metres long, but the finished church was only 33 metres. Remnants of the church and cemetery have been uncovered during various excavations, with 1,300 skeletons found in the cemetery.

Despite efforts in the late 16th century to renovate and expand the church, including the addition of a tower, it remained incomplete when the town was abandoned. The church's materials were likely repurposed for construction in Gothenburg, and some burials may have continued after the official closure of the town.

Compared to contemporary town churches, the Nya Lödöse church, had it been built to its original plan, would have been larger than most in Western Sweden. However, at 33 metres, it was more of a medium-sized church, albeit with a larger interior area.

Korta meddelanden

Slutordet på Trollhättebrakteaten IK 639

Av Staffan Fridell

År 2009 hittade man en guldbrakteat i Trollhättan som fick katalognumret IK 639 (fig. 1). Den har typologiskt daterats till tiden omkring 500 e.Kr. eller början av 500-talet (Schuhmann 2016, s. 447). Runorna är tydliga och läsningen är inte omtvistad. Inskriften publicerades med grundlig kommentar i *Fornvännen* 2013 (Axboe & Källström 2013). Den lyder i translittererad form:

• **ēēkrilaR** • **marīpeubaR** **haite** • **wrait alapo**

Inskriftens början ska utan tvekan transkriberas som: *Ek erilaR MarīpeubaR haite* 'Jag erilen heter M.' (Axboe & Källström 2013, s. 165). Det verkar alla vara ense om. Mansnamnets etymologi är visserligen något omdiskuterad men den frågan går jag inte in på här.

Ordet **wrait** har de flesta forskare tolkat som första person singularis preteritum av verbet *writan* 'skriva'. Men det har funnits olika uppfattningar om de sista runorna **alapo**. Magnus Källström (Axboe & Källström 2013, s. 166f) föreslår att det är frågan om ett icke belagt ord **alapō*, en avledning till verbet **alan* 'föda, nära'. Han tänker sig att detta **alapō* här betyder '"kraftgivande formel' eller något liknande" (s. 167). Svagheterna med tolkningen är dels att ordet annars är obelagt (Düwel & Nedoma 2023, s. 59), dels att betydelsen känns krystad och konstruerad för att kunna passa som objekt till *wrait* (Düwel 2020, s. 46).

Roland Schuhmann (2016) delar upp i två ord *ālapō* med prepositionen i adverbial användning, så att kontexten blir 'Jag skrev härpå [på brakteaten] **lapo**'. Huvudinvändningen är att man väntar sig formen *an* av prepositionen i en så tidig inskrift (Düwel 2020, s. 49; Düwel &

Fig. 1. Guldbrakteat (IK 639) funnen i Trollhättan 2009. Foto: Sanna Stahre, Statens historiska museer. – Golden bracteate found in Trollhättan 2009.

Nedoma 2023, s. 60). Jurij Kuzmenko (2017) och Klaus Düwel (2020) antar att **wrait a lapo** ska förstås som *wrait ansur lapō* 'jag asen/guden skrev en inbjudan' med **a** som begreppsruna, vilket förefaller som en långsökt *ad hoc*-lösning. Bernard Mees (2014) och Simon Poulsen (2020) vill se **wrait**a som första person singularis preteritum av verbet *writan*, till vilket det dock finns endast mycket svaga paralleller. Alla säkra motsvarande former av starka verb har ändelselös form (Düwel & Nedoma 2023, s. 60).

Eftersom alla ovanstående förklaringar, på ett eller annat sätt, är problematiska vill jag nu föreslå en alternativ tolkning, nämligen att läsa runorna baklänges som **opala opala** 'odal, (jord) egendom, fäderne'. Det är den förväntade urnordiska formen av ordet och det stämmer också dateringsmässigt med att slutvokalen **a** antas falla bort omkring 500 e.Kr. (Bjorvand & Lindeman

2019, s. 900). Ordet är äldst neutrum och formen här skulle formellt kunna vara antingen nominativ eller ackusativ singularis. Det är tidigare inte belagt i urnordiska, men är annars vanligt i germanska fornspråk, dels som substantiv för ett centralt germanskt begrepp (Zachrisson 2017), dels som benämning på *Ǻ*-runan. Det nämns också i fyra nordiska vikingatida inskrifter: **opali** (dat. sg.) N 210 Oddernes, **opli** (dat. sg.) N 236 Sele, **upal** (nom. sg.) U 130 och **upoli** (dat. sg.) Sö 145 (försvunnen runsten). Den senare formen har analogiskt **o** från pluralformen **ōdol* < **ōpala* som även förklarar det vanliga fornsvenska *odhol* (Noreen 1904 § 386.3).

I inskriftens kontext blir det svårt att se ordet som objekt till *wrait*, utan i stället får man uppfatta det som ett ensamstående kraftfullt ord i likhet med *alu* (med omdiskuterad betydelse), *auja* 'lycka', *fehu* 'egendom', *jara* 'god årsväxt', *äring*, *laþu* 'inbjudan', som står i urnordiska och andra forngermanska runristningar, ofta som uttryck för en önskan eller bön eller besvärjelse om det som ordet står för. För *ōpala* skulle det kunna vara en önskan om att den fäderneärvda jordegendomen ska fortbestå.

Tolkningen innebär att verbet står ensamt i ristarformeln utan objekt, vilket dock har paralleller (jfr Düwel & Nowak 2011, s. 398ff): **ik akaR fahi** *Ek Akar fahi* 'Jag A. ristar' IK 11 Södra Åsum, **ek fakaR f** *Ek Fakar fahi* 'Jag F. ristar' IK 3340 Femø, **bidawarijaR talgidai** *Bidawarijar talgidē* 'B. ristade' KJ 13a Nøvling, **lamo talgide** *Lamō talgidē* 'L. ristade' DK Sj 79 Skovgårde, ... **daR faihido** ... *dar faihidō* 'Jag...ristade' KJ 60 Vetteland, **stainawarijaR fahido** *Stainawarijar fahidō* 'Jag S. ristade' KJ 73 Rö.

Runinskrifter på nordiska brakteater med meningsfulla texter (totalt 32 inskrifter) kan vara skrivna antingen från vänster till höger (12 inskrifter, dvs. 37 %) eller från höger till vänster (18 inskrifter, dvs. 56 %). Två inskrifter (dvs. 6 %) – IK 58 Fyn och IK 166 Skrydstrup – har vardera två runföljder i motsatt riktning och använder alltså både högerriktning och vänsterriktning. Detta kan jämföras med siffrorna för övriga urnordiska ristningar under perioden 400–600 (totalt 25 inskrifter) där de högerriktade har 64 % (16 inskrifter), de vänsterriktade har 24 % (6 inskrifter) och de med båda skrivrikt-

ningarna har 12 % (3 inskrifter) (Fridell manus). Trollhättebrakteaten tillämpar vänsterriktning.

Det finns ett samband mellan skriftriktningen och de enskilda runornas riktning på så sätt att de runor som har en tydlig riktning har bistavarna vända åt samma håll som skriftriktningen. Man ser ofta att runor med vänsterriktade bistavar i vänsterriktade inskrifter kallas för *vänderunor*. Men den termen borde reserveras för enstaka runor som har bistavarna vända åt motsatt håll som skriftriktningen. Här på Trollhättebrakteaten är det, som jag tänker mig, inte fråga om vänderunor utan runor som följer skriftriktningen och är vända med bistavarna i skriftriktningen men stavar ordet baklänges. Jonas Nordby (2018, s. 70f, 90ff) betraktar sådana runföljder som en typ av lönnrunor. Det finns historiskt bara några få tydliga fall av sådan medveten baklängesstavning. Ett tidigt exempel är från en gåta i Exeterboken från 900-talets slut där fyra ord stavas baklänges med runor (Nordby 2018, s. 70). Ungefär samtida är inskriften från Rimsø (DR 114) där slutet skrivs med baklängesrunor **ikam : tsrau : mas : ipua** [*d*] *audi sem wærst mægi* 'döden som värst för sonen' (Nordby 2018, s. 90). På en medeltida inskrift på en träpinne funnen i Oslo används också baklängesrunor **n/kih : þirþuk** *Guðrið hin* (Nordby 2018, s. 91).

Lönnrunor är väl belagda i vikingatida runinskrifter. Det finns inget principiellt som hindrar att man räknar med lönnrunor även i inskrifter med den äldre futharken (Zimmermann 2023).

Jag vill alltså läsa brakteaten från Trollhättan (IK 639) som

• **eēkrilaR** • **maripeubaR haite** • **wrait opala**
Ek erilar Maripeubar haitē wrait. Ōpala.
 'Jag erilen heter M. Jag ristade. Odal.'

Referenser

- Axboe, M. & Källström, M., 2013. Guldbrakteater fra Trollhättan – 1844 og 2009. *Fornvännen* 108:153–171.
 Bjorvand, H. & Lindeman, F. O., 2019. *Våre arveord: Etymologisk ordbok*. 3. utg. Oslo.
 Düwel, K., 2020. Inschriften auf Goldbrakteaten und Goldsolidi. *NOWELE* 73:44–68.

- Düwel, K. & Nedoma, R., 2023. *Runenkunde*. 5. Aufl. Berlin.
- Düwel, K. & Nowak, S., 2011. Die semantisch lesbaren Inschriften auf Goldbrakteaten. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit: Auswertung und Neufunde*. Heizmann, W. & Axboe, M. (Hrsg.). Berlin/New York.
- Fridell, S., manus. Vektorialitet i urnordiska runinskrifter.
- Kuzmenko, J. K., 2017. К интерпретации рунической надписи на брактеате из тролльхэттана II (IK 639) [Concerning the interpretation of the runic inscription on the bracteate from Trollhättan II (IK 639)]. *Indo-european linguistics and classical philology* 21:467–483.
- Mees, B., 2014. On the typology of the texts that appear on migration-era bracteates. *Early Medieval Europe* 22:280–303.
- Nordby, K. J., 2018. Lønruner: Kryptografi i rune-innskrifter fra vikingtid og middelalder. Oslo.
- Noreen, A., 1904. *Altswedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle.
- Poulsen, S., 2020. Ek [...] wraitalapo. The Proto-Norse strong preterite 1sg ending in light of the Trollhättan II bracteate. *NOWELE* 73:21–43.
- Schuhmann, R., 2016. Eine Neuinterpretation der abschließende Sequenz auf dem Brakteaten von Trollhättan. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 76:447–454.
- Zachrisson, T., 2017. The background of the odal rights: An archaeological discussion. *Danish journal of archaeology* 6:118–132.
- Zimmermann, S., 2023. Runic cryptography in early epigraphic period (200–700). *HistoCrypt* 2023: 6th International Conference on historical cryptography 20–22 June 2023, Munich. Munich.

Staffan Fridell

S:t Olofsgatan 1 A

SE-753 10 Uppsala

staffrid@yahoo.com

Recensioner

Jenny Nyberg, *Förgängligheten och evigheten: Samhällselitens förhållande till döden genom omhändertagandet av de döendes och dödas kroppar i det tidigmoderna Sverige (ca 1500–1800)*. Stockholm Studies in Archaeology 87. Stockholm 2024. 476 s. ISBN: 978-91-8014-931-0.

I en expansiv arkeologi har den tidiga moderna perioden blivit ett attraktivt forskningsfält. Nu föreligger en doktorsavhandling av förste antikvarie Jenny Nyberg på Historiska museet. Avhandlingen är i A4-format med tvåspaltig text omfattande 471 sidor där huvudtexten utgör 280 sidor, medan ca 190 sidor består av engelsk sammanfattning, referenser och tre kataloger. Den är rikt illustrerad med enstaka färgfotografier. Huvudtexten är numrerad i 11 kapitel, övriga som 12–16. Det finns rubriker i versaler – några numrerade, andra inte, lite förvirrande.

Syftet är att ”ta reda på hur samhällselitens – kungligheternas, adelns och det övre borgerskapets – föreställningar om, och förhållande till döden, såg ut och förändrades under tidigmodern tid från 1500-talet till 1800-talets början” (s. 13). Tanken är att förstå människors förhållande till döden, där källmaterialet utgörs av arkeologiskt material, som redovisas i tre kataloger, och skriftliga källor med arkivmaterial, kyrkoordningar, lagar och förordningar. Konkret studeras 30 kungliga gravar, 116 högadliga och ca 260 s.k. nyadliga eller tillhörande övre borgerskapet, huvudsakligen från Karlskrona, Stockholm, Strängnäs, Uppsala och Västerås.

Avhandlingens resultat kan sammanfattas i ett antal iakttagelser. Reformationen innebar inga avgörande förändringar. Under perioden var miasma-teorin dominerande, dvs. att dålig lukt ansågs hälsofarlig, varför kistor preparerades med växter som skulle hämma förruttelse och liklukt.

Under 1500-talet och det långa 1600-talet ansåg man att den döda sov, för att vid uppståndelsen fysiskt återuppstå och möta Gud. Den döda medförde därför regalier eller var iförd

ämbetsdräkt. När Sverige präglades av kris vid 1600-talets slut blev gravskicket mera ödmjukt, utan regalier och peruk, barhuvad som Karl XII (†1718).

Lik balsamerades ytligt för att bevara kroppen. Första kirurgiska ingreppet skedde med Gustav II Adolf (†1632); det första för att utreda dödsorsaken var med Karl XI (†1697). Kungligheter var säkra på att komma till Gud, för andra kunde kirurgiska ingrepp skada själen. Balsameringar av kungliga under 1700-talet hade som syfte att visa upp dem som i princip odödliga på *lit de parade*.

Under 1700-talet blev det accepterat att visa känslor inför döden; tidigare hade detta kunnat uppfattas som uttryck för tvivel, och från ca 1775 fick man under påverkan av upplysningstankar och läkarkonst en ”realistisk dödsföreställning”, dvs. att kroppen förgår och enbart själen återuppstår. Därmed blev obduktioner mer vanligt förekommande. På nya kyrkogårdar blev det inte längre avgörande att kroppen kunde resa sig upp med ansiktet riktat mot öster, och med symboler för evigt liv togs avsked av kroppen, som fortfarande ansågs vara sovande.

Från början var ambitionen att belysa alla samhällsgrupper, men avhandlingen kom att fokusera på eliten, då det här finns det bästa arkeologiska källmaterialet och de rikaste skriftliga källorna.

Sedan historikerna Fernand Braudel och Eric Hobsbawm skrev om långa och korta århundraden har det blivit populära beteckningar. Syftet är troligen en alternativt periodisering, men att ändå kunna fasthålla indelningen i århundraden. I detta fall avses med det långa 1600-talet tiden 1597–1730 och med det långa 1700-talet 1730–1850, alltså 134 respektive 120 år. Men avhandlingens långa 1500-tal är egentligen kort, från 1535, 1551 eller 1560, oklart vilket, till 1625, alltså 65–90 år. Perioderna är valda utifrån ”källmaterialets beskaffenhet” (s. 15), oklart vad det betyder. Här kunde man önska sig en tydligare förklaring, alternativt en periodisering

definierad av påvisad förändring, t.ex. kring 1680–1700 och 1775.

Katalogen har tillkommit fram till och med 2011 (s. 11), dvs. för 13 år sedan. Det finns säkert en prosaisk bakgrund, men det är ändå länge sedan. Biskop Peder Winstrup, död 1679, och gravlagd i Lunds domkyrka, är således inte med. Undersökningen av hans kista, kläder och kropp är omnämnd kritiskt gällande syftet och växterna. Paleoekologen Per Lagerås, som undersökte och artbestämde växterna i kistan, tolkade dem för väldoft och balsamering, inte i ljuset av miasma. Hans symboliska tolkning betecknas som slentrianmässig (s. 51, 121), men då har inte noterats att det var en exploateringsundersökning, där alternativet var förstörelse. Nyberg har enbart tagit del av en artikel i tidskriften *Ale* samt en populär bok om Winstrup, och bedömningen blir onyanserad i förhållande till det Lagerås faktiskt har skrivit.

Inte heller är amiralen, riksrådet och rid-daren Jens Holgersen Ulfstand med, känd för Glimmingehus och begravd i Vallby kyrka 1523. Hans gravkrypta och kista undersöktes 1871–1872 och 1929. Information återfinns i en rapport av arkeologerna Otto Rydbeck och John Elof Forssander, i en bok av lokalhistorikern Curt Wallin, *Jens Holgersen Ulfstand och Glimmingehus* (1945) samt i en artikel i *Byahornet* (1945, s. 724). Här har avhandlingens informanter inte varit tillräckligt orienterade om det skånska källmaterialet.

Det påtalas, att historikern Troels Troels-Lund, känd för sitt stora verk *Daglig liv i Norden i det sekstende aarhundrede* (1. utg. 1879–1901), inte hade några källhänvisningar alls när han skrev om döden, och det misstänks att han använde etnologiska observationer från 1800-talet (s. 37). Men det har här använts en populär översättning, *Att dö i Norden: Föreställningar om livets slut på 1500-talet* (1984), där det uttryckligen hänvisas till tidigare utgåvor för referenser. Förstautgåvan från 1901 har således 34 sidor källhänvisningar, många från 1500-talet.

På tre punkter ser jag motsättningar mellan föreställningar och praxis: en strävan efter att visa den döda som sovande, och att bekämpa förruttnelse och lukt under 1600–1700-talen – samtidigt framtvings just förruttnelse för att

undvika skendöd; den döda kungen i frihetstiden på 1700-talet uppvisas som stark för rikets stabilitet – men var egentligen svag; och en ”realistisk dödsföreställning”, där kroppen gick mot förgängelse – samtidigt som nerbäddning gav sken av sömn. Paradoxerna kan då handla om att jag kan ha missförstått, om variationer i föreställningar och praxis eller skillnader mellan elit och övriga.

Utvecklingen beskrivs och förklaras, men ibland är förklaringarna hämtade från historietenskapen, idéhistorien, konstvetenskapen och etnologin. Det arkeologiska källmaterialet tolkas således inom en ram definierad av andra discipliner. Men har då arkeologin bidragit till en ny förståelse av det förflutna?

Som exempel kan nämnas, att när 1600-talets gravkläder förklaras sker det med dygden ”magnificentia” från konstvetaren Lars Ljungströms avhandling, *Magnus Gabriel De la Gardies Venn-garn* (2004). Alltså att högadeln visade sin position genom storslagenhet i byggnation, konst och kläder. Ett annat exempel är när föreställningen om kungens odödliga kropp sker med hänvisning till historikern Ernst Kantorowicz bok *The King's Two Bodies* (1957).

Inga avhandlingar kan vara indisputabla. Meningen är dock att med nya frågor, källmaterial, metoder eller perspektiv föra en debatt om det förflutna. Även om jag önskar att undersökningen inte hade avslutats redan 2011, att Peder Winstrup och Jens Holgersen Ulfstand hade tagits med, är min uppfattning, att kritiken inte allvarligt påverkar avhandlingens teser.

Men dess tema väcker känslor. Jag läser om förruttnelse och gaser i kroppen, likstank, uppsugning av likvätskor, lädor för hjärna, hjärta, övriga organ och inälvor, hur det placerades muskotnötter i ögonhålor vid balsamering inför *lit de parade*, Gustav III fick i stället emaljöggon – och läsaren får se fotografier av döda i kistor; det är på gränsen till det makabra eller morbida.

Nyberg skriver att hon valt att publicera och ge namn, inte för ”underhållning eller sensation” utan för att skapa ”täta kontexter och nära berättelser”, som avhandlingens syfte kräver, och att hon därmed har bidragit till en mer rättvis och respektfull historieskrivning mot de människor som skildras (s. 33).

Det är emellertid inte möjligt att fråga Karl XII, död vid 36 års ålder 1718, eller Elsa Beata Persdotter Brahe, död vid 25 års ålder 1653, om de ville fotograferas, eller om de önskade att vara med i en ”tät kontext eller nära berättelse”. Hur göra då? Ska man fråga efterlevande, och vilka i så fall? Finns en generations- eller tidsgräns – eller spelar det ingen roll? Ska boken utrustas med en ”triggervarning” eller fotografier maskeras? Avhandlingens etiska reflexion kunde gärna utvecklats ytterligare.

Avslutningsvis har Jenny Nyberg presenterat en magnifik undersökning. Avhandlingen är intresseväckande, klart formulerad, klart disponerad och rikt illustrerad. Hon har mycket grundligt undersökt, sammanställt och försökt förklara ett stort och spritt material. Och hon har övertygande visat på samband mellan föreställningar och praxis – och visat hur föreställningar och praxis förändras över tid.

Jes Wienberg

Lunds universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192
SE-221 00 Lund
jes.wienberg@ark.lu.se

Charina Knutsson, *Indigenous Archaeology in Sweden: Aligning Contract Archaeology with National and International Policies on Indigenous Heritage*. Linneaus University Press. Växjö 2024. 476 s. ISBN: 9789180822381.

Samisk arkeologi är mer aktuell än någonsin. Nya upptäckter görs årligen och fältet expanderar både inom och utanför Sápmi. Samtidigt präglas vår tid av en infekterad debatt om vilka rättigheter Europas enda urfolk har och ska ha. Charina Knutssons avhandling kommer rätt i tid och är mycket välkommen. Från att i huvudsak varit hänvisad till Tromsös, Umeås och Uleåborgs universitet har intresset för samisk arkeologi spritt sig och bedrivs nu vid de flesta lärosäten i Skandinavien. Och nu kan Linnéuniversitetet räknas in bland de miljöer där samisk arkeologi utvecklats.

I och med Charina Knutssons doktorsavhandling har kulturmiljöaspekter och lagefterföljd i den samiska arkeologin genomlysts på ett genomgripande och föredömligt sätt. För första gången sedan Sverige fick en fornminneslag år 1666 behandlas skyddet av samiska fornlämningar på både ett utförligt och kritiskt sätt. Men det tog 358 år!

Knutssons avhandling är sprungen ur GRASCA vid Linnéuniversitetet, en forskarskola i kulturmiljövård och uppdragsarkeologi, och ett samarbete mellan fältets aktörer (grävande institutioner såsom företag och läns museer) och arkeologämnet i Kalmar. Satsningen har hittills varit lyckad och omfattar sedan starten åtskilliga licentiat- och doktorsavhandlingar. Charina Knutssons avhandling är en av de sista, och forskarskolan är nu avslutad.

Avhandlingen består av elva kapitel inklusive en svensk sammanfattning. Inledningsvis (kap. 1) ges en introduktion med presentation av syfte och frågeställningar samt etiska utgångspunkter, följd av en presentation av samisk arkeologi och historia (kap. 2). Följande kapitel (kap. 3) presenterar det teoretiska ramverket och vilken roll etiska överväganden spelar i en postkolonial tid. I följande kapitel (kap. 4) presenteras de regelverk och styrdokument som är av betydelse för urfolksfrågor, kulturmiljövård och uppdragsarkeologi, såsom World Archaeology Congress etiska uppförandekod, Svenska arkeologiska samfundets etiska riktlinjer, FN:s urfolksdeklaration, UNDRIP, men även Sveriges nationella minoritetslagstiftning. De följande kapitlen (kap. 5–7) utgörs av den empiriska undersökningen baserad på intervjuer med kulturmiljöaktörer i Sverige, Norge och British Columbia i Kanada. Ett trettiofem semistrukturerade intervjuer har genomförts och refereras till i de tre empiriska kapitlen. Informanterna, anonymiserade i Sverige, men namngivna i Norge och Kanada, omfattar allt från riksantikvarien (i Sverige) och aktörer i den kommersiella uppdragsarkeologin (Sverige) till professorer och aktörer vid sametinget (Norge) samt urfolksrepresentanter (alla tre undersökningsområden). Slutligen ges en omfattande analys av det empiriska materialet (kap. 8) och en diskussion om vad detta har för implikationer för svensk arkeo-

logi (kap. 9). I det avslutande kapitlet (kap. 10) sammanfattas arbetet.

Charina Knutsson ställer den övergripande frågan varför inte FN:s urfolksdeklaration, UNDRIP, efterlevs i Sverige och vad Sverige kan lära av Norge och British Columbia? Den sammanfattande och nedslående slutsatsen är att det svenska kulturmiljövårdssystemet fungerar tillfredsställande för RAÄ:s och majoritetssamhällets behov. Intresset för bättre skydd av samiska kulturlämningar och samarbete med samer – kort sagt efterlevnad av UNDRIP – saknas därför tyvärr. Ur ett samiskt perspektiv finns mycket att önska. Skydd av samiska offerplatser är ett exempel där kulturmiljövårdens praktik i Sverige inte följer UNDRIP. Tidigare kunde geografiska data om dylika platser döljas och samiska sagespersoner gavs löften att lämningarnas placering skulle hemlighållas för att skydda dem mot plundring och slitage. Detta ändrades under senare delen av 2010-talet, vilket skapat en förtroendekris mellan många samer och kulturmiljövården. Läger man till detta den påtagliga bristen på intresse för samiska perspektiv inom svensk arkeologi är det inte förvånande att förtroendet skadats allvarligt.

I avhandlingens intervjuundersökning framgår att lokala och regionala praktiker till del kunnat parera en okänslig byråkratisk apparat. Här finns positiva exempel, men de negativa överväger. I Norge är situationen annorlunda med en samisk kulturmiljövård underställd sametinget, som samarbetar med lokala organisationer och de undersökande institutionerna vid universitetsmuseerna. Bristen på kunskap om samisk kultur och arkeologi vidläder emellertid stundtals även det norska systemet. Avgörande för styrkan i de norska antikvariska praktikerna är att de inte är avreglerade och privatiserade samt sametingets tydliga roll. I Sverige finns lite utrymme för krav på samisk kompetens inom ett område som präglas av kommersiella spelregler.

Det kanadensiska fallstudiet belyser hur annorlunda arkeologi, kulturmiljövård och efterlevnaden av UNDRIP kan se ut. British Columbia präglas av en mångfald av urfolksdrivna museer och arkeologiföretag. Efterlevnad av kulturmiljöskydd sker vanligen i samklang med urfolksorganisationernas behov och önskemål.

Avsaknaden av offentlighetsprincip gör emellertid att kunskapen om kulturlandskap saknas utanför en begränsad grupp professionella och traditionsbärare. Det är tydligt att svensk och norsk kulturmiljövård faktiskt har fördelar jämfört med västra Kanada.

Intervjuerna intar en särställning i Knutssons arbete och de utgör en viktig källa till förståelse av lagefterlevnad och kulturmiljövårdspraktik. Arkeologifärdens stundtals megalomaniska tendens att arbeta med andra akademiska ämnens källmaterial och metoder kan emellertid innebära problem. Arkeologin tenderar att vara bättre på att möta döda än levande människor. I föreliggande arbete saknas en mer utförlig metoddiskussion och intervjuernas utsagovärde hade med fördel kunnat problematiseras. Kan man lita på vad de intervjuade säger? Finns det andra alternativa sätt att förstå utsagorna på? Det här är typer av frågor som borde ha beaktats på ett metodologiskt plan.

Även intervjumaterialets omfattning och utrymme i studien är stundtals överväldigande. Omfånget gör arbetet svärgripbart och mängden omtag och längden på citaten gör läsningen bitvis otymplig. En redaktionell hand hade utan alltför mycket möda och med fördel kunnat minska sidantalet. Trots omfånget saknas vissa aspekter, såsom en jämförelse med situationen i Finland. Ett obestriddligt värde ligger i att de empiriska studierna även inkluderar utomeuropeiskt område, men hur hade resultatet sett ut om den samiska arkeologin i Finland hade beaktats? Systemet här uppstår både likheter och olikheter med både Norge och Sverige, vilka med fördel hade kunnat belysas, inte minst med tanke på att avhandlingen då kunnat fungera än mer som handbok i större delar av Sápmi. Detta kan ses som ett utslag av metodologisk nationalism vilket även framskymtar i den kulturhistoriska bakgrunden där Norge och Sverige behandlas separat trots nära släktskap.

Den förhistoriska blicken på samisk arkeologi väcker också frågor. Samisk arkeologi och det förflutna beskrivs som *prehistory* (sammanlagt 57 ggr) vilket förvånar då den arkeologi som uppmärksammas till sin huvudsakliga del faller inom den tidsrymd då texter beskriver förhållanden i de samiska områdena. Begreppen

förhistoria och *förhistorisk* är problematiska och används huvudsakligen för och om urfolksgrupper som förväntats sakna historia (jfr Schmidt & Mrozowski, red. *The Death of Prehistory*, Oxford University Press, 2013). Detta till skillnad från européer som *är* historia. Schmidts och Mrozowskis exempel är från Amerika och kan bara delvis appliceras i europeisk arkeologi, men det belyser hur en kolonial underton omedvetet kan reproduceras även i nordisk arkeologi. Charina Knutssons värdefulla doktorsavhandling visar detta tydligt: att vid sidan om en ordentlig genomlysning av kulturmiljövården i Sápmi och kring samiska lämningar, samt införandet av UNDRIP, behövs en samisk historisk arkeologi.

Sammanfattningsvis ska sägas att Charina Knutsson presenterat en välskriven och viktig doktorsavhandling; ett arbete som kommer att användas runtom i Sápmi och rör alla aspekter av samiskt kulturarv. Det finns ett tydligt före och efter denna avhandlings tillkomst. Sedan den trycktes finns inte längre några undanflykter för efterlevnad av UNDRIP eller i skapandet av en etiskt hållbar (uppdrags)arkeologi i och omkring Sápmi. Nu återstår bara att hoppas att även Riksantikvarieämbetet tar till sig Charina Knutssons viktiga resultat och att dessa appliceras nationellt. På regional nivå, som Knutsson visar, har det redan börjat röra på sig.

Jonas Monié Nordin

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
SE-223 62 Lund
jonas.monie_nordin@ark.lu.se

Anna Andréasson Sjögren, *Från kål till Paradis: Medeltidens trädgårdar inom dagens Sverige*. Stockholm Studies in Archaeology 88, Stockholms universitet 2025, 429 s., 97 fig. ISBN: 978-91-8014-991-4

Trädgårdsarkeologi har under 2000-talet blivit en etablerad del av arkeologin. Spår efter trädgårdsodling hittas idag i princip så snart man letar. Inte minst för medeltidens del har mycket ny kunskap framkommit genom senare decenniers arkeologi. Tidigare har medeltidens

trädgårdar främst diskuterats via skriftliga källor och medeltida bildmaterial, men idag finns en möjlighet att studera trädgårdar på ett nytt sätt. Det här är ämnet för Anna Andréasson Sjögrens avhandling i arkeologi, *Från kål till Paradis: Medeltidens trädgårdar inom dagens Sverige*.

Avhandlingen vill undersöka trädgårdar som skapade rum för aktiviteter under medeltiden inom det område som utgör dagens Sverige under tidperioden 1050–1525. Att bruka en trädgård uppfattas dels vara odling, där man influerar växters utveckling i olika syften, dels andra aktiviteter i trädgårdar, som rekreation och representation. Trädgårdar hade således en mångfald av funktioner.

Den övergripande fråga som avhandlingen vill besvara handlar om hur trädgårdar utförades, brukades och betraktades på medeltiden. Detta görs genom att specifika frågor ställs till de olika källmaterial som används i avhandlingen. Det handlar dels om att studera de medeltida trädgårdslämningar som undersökts arkeologiskt, dels vilka medeltida skriftliga källor som kan ge upplysningar om trädgårdar och medeltidens trädgårdskultur, samt vilka bildframställningar av trädgårdar som förekom på medeltiden. Avhandlingens syfte och frågeställningar introduceras i kapitel 1, medan kapitel 2 ger en ämneshistorisk bakgrund till studiet av medeltidens trädgårdar. I kapitel 3 presenteras avhandlingens teoretiska grundsyn som baseras på *assemblage theory*. Med detta avses här att en trädgård ses som en föränderlig helhet bestående av ett antal heterogena element. Assemblaget trädgård består då exempelvis av både trädgårdsjord, växter, brukare och trädgårdens fysiska element. Trädgårdar ses som föränderliga miljöer där olika sociala aktiviteter pågick. Här definieras också begreppet 'trädgårdskultur', som används för allt det som på ett relationellt plan utgjorde den sociala och kulturella grunden för människors interaktion med trädgårdar. I kapitel 4 presenteras sedan kort avhandlingens metodiska överväganden. Det här är en avhandling som arbetar källpluralistiskt med historisk-arkeologisk triangulering som metod, dels för att källmaterialen om medeltidens trädgårdar är fragmentariska, dels för att arbetssättet sägs ge möjlighet till nya perspektiv.

I kapitel 5 presenteras avhandlingens arkeologiska källmaterial, i form av platser där trädgårdar undersökts. Sammanlagt presenteras 32 urbana trädgårdar, tre rurala trädgårdar, fyra klosterträdgårdar och fem trädgårdar som funnits i anslutning till palats/borgar. Alla trädgårdar presenteras från söder till norr, varefter materialet analyseras fysiskt och kronologiskt. Här presenteras fynd av odlingslager, odlingsbäddar, inhägnader/staket, diken, gångar, spår efter spadbruk och gödsling. Även många olika typer av växter påvisas.

I kapitel 6 studeras spår av trädgårdar i lagtexter, diplom, berättande källor, läke- och örtaböcker samt räkenskaper. En viktig fråga rör vilka ord som användes för att beskriva en trädgård och vad dessa ord betydde. Här diskuteras bl.a. fornsvenska ord för kålgård, trädgård, örtagård och apalgård. I den Heliga Birgittas uppenbarelser beskrivs aldrig den vanliga kålgården (köksträdgården), bara trädgårdar med blommande växter och fruktträd. På samma sätt framställer den höviska litteraturen trädgården som en performativ arena i form av en fruktträdgård. Detsamma gäller framställningar av trädgårdar i Bibeln.

I kapitel 7 beskrivs sedan hur trädgårdsmotiv framställts i bilder, främst i kyrkmålningar, och i reliefer på dopfuntar eller altarskåp. Fokus ligger på tre trädgårdsmotiv, de bibliska *Paradiset*, *Getsemane* och *den heliga Gravens trädgård*. Sammanlagt beskrivs 650 trädgårdsmotiv. Kronologiskt finns en stor dominans för bilder från senmedeltid. Trädgårdsmotiv blev allt vanligare under senmedeltid, och detaljerna i bilderna allt fler. Inte bara träd och växter avbildas, ibland syns även gångar, hägnader/plank, murar och portaler till trädgården. *Paradiset* återges oftast som en fruktträdgård med luftigt placerade träd och gräsytor. Kålgårdar med odlingsbäddar och öppna jordtyr saknas däremot med något undantag i bildmotiven. I bildernas trädgårdar ägnade man sig åt bön, läsning, kurtis och fruktplockning.

I kapitel 8 sammanfattas avhandlingens viktigaste resultat. Medeltidens trädgårdskultur ses som komplex. Det fanns sannolikt stora likheter mellan trädgårdar vid kungsgårdar, biskopsgårdar och kloster. I städer och på landsbygden var

kålgårdar vanliga, även om hägnade örtagårdar även kunde finnas i städer. Medeltidens trädgårdskultur var föränderlig, den var ett ramverk som anpassades till plats och syfte med trädgården, platsens klimat och jordens förutsättningar. Medeltidens trädgårdar hade en tydlig kristen koppling, där Bibelns trädgårdar var ideal. Kålgården var primärt en plats för odling inte minst av kål och rovor, medan fruktträdgården fanns i två varianter, en produktionsinriktad, och en mer statusbetonad huvudsakligen tänkt för rekreation. Både fruktträdgårdar och örtagårdar kan tydligt kopplas till samhällets elit.

Ur formaliasynpunkt kan en något förvirrande kapitelnumrering, som blandar siffror och bokstäver noteras. De inledande kapitlen 1–4 har underkapitel av typen a–f, medan kapitlen 5–7 både har underrubriker med bokstäver a–d, samt underrubriker med siffror av typen 5.1.f. Hur den hierarkiska relationen ser ut mellan exempelvis kapitlen 5a och 5.1 är oklart. Men allmänt sett är det här är en välskriven avhandling.

Det här är också en tungt empirisk avhandling. Av de ca 340 sidor som utgör själva avhandlingstexten används de 30 första till att presentera syfte, bakgrund, samt teoretiska och metodiska överväganden, medan följande 300 sidor presenterar och diskuterar empiri, innan de avslutande tio sidorna sammanfattar och analyserar texten. Att Anna Andréasson Sjögren är mycket kunnig rörande allt som rör trädgårdar råder det ingen tvekan om, och de olika typer av källmaterial som presenteras i avhandlingen är relevanta för ämnet. Som läsare förstår man att ett stort arbete ligger bakom materialinsamlingen. Men som ibland är fallet när empirin är omfattande, blir analysen lite ytlig. Ett par exempel ska nämnas.

Avhandlingen använder olika källmaterial. Men frågan om hur olika källor och deras utsagor ska vägas mot varandra behandlas knappast alls. Genom arkeologin får vi veta att trädgårdar ofta innehöll rektangulära odlingsbäddar, medan detta är ett element som verkar saknas i bilder av trädgårdar. Vad betyder en sådan motättning? Inte heller diskuteras det faktum att beläggen kring trädgårdar, i alla tre källmaterialen flödar rikligare under senmedeltid. I både arkeologin och i bildmotiven får trädgårdarna då

också fler detaljer, exempelvis blir inhägnader av olika slag vanligare. Betyder detta att trädgårdarnas fysiska utformning förändrades under medeltiden lopp, eller är detta "bara" ett utslag av ett rikligare flödande källmaterial? Inte heller den här typen av triangulerande frågor diskuteras.

Vidare hade avhandlingen vunnit på en mer omfattande historik kring synen på medeltidens trädgårdar. Den existerande forskningshistoriken fokuserar framför allt på framväxten av ämnet trädgårdshistoria/trädgårdsarkeologi. Medeltidens trädgårdar diskuteras därför som i en "bubbla", utan egentliga referenser till vare sig tidigare eller senare former av trädgårdsodling. Detta görs även i en uttalat svensk kontext där gränserna för dagens Sverige utgjort grunden. Det är synd att författaren håller så hårt på både de kronologiska respektive geografiska gränserna. Att sätta medeltidens trädgårdar i en vidare kronologisk och geografisk kontext hade bidragit till att fördjupa analysen.

Oaktat dessa kritiska synpunkter kan man konstatera att Anna Andréasson Sjögren har skrivit en viktig avhandling om medeltida trädgårdskultur. Det här är också en avhandling som har tagit fram mycket ny kunskap, inte minst förtydligat att det fanns många olika typer av trädgårdar under medeltiden. Till skillnad från tidigare studier, som framför allt varit fokuserade på skriftliga och konsthistoriska källor, visas här betydelsen av arkeologin för att föra den trädgårdshistoriska forskningen framåt. Avhandlingen kommer att fungera som utgångspunkt för trädgårdsarkeologisk forskning under många år framöver.

Martin Hansson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192
SE-221 00 Lund
martin.hansson@ark.lu.se